

Denis Veladžić

Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Diseminacija slike *tamnovilajetske BiH* u beogradskoj izdavačkoj i informativnoj djelatnosti s početka 1980-ih godina

Apstrakt: U fokusu ovog rada je slika *tamnovilajetske BiH* koja se, kao konstruirana i diseminirana percepcija pomenute republike, javlja u beogradskoj informativno-izdavačkoj djelatnosti s početka 1980-ih godina. Ideološka sintagma *tamnovilajetska BiH* podrazumijeva "kritizerski" i negativan uklon prema društveno-političkoj zbilji i prilikama u toj republici. Rad ukazuje na glavne propagatore sintagme i objašnjava njihov pokretački motiv, stavljajući njihov aktivizam u kontekst širih društveno-političkih prilika i kretanja na ideološkoj sceni socijalističke Jugoslavije tog vremena. Kroz analizu narativa kojim se gradila ova slika, primijenjenih sredstava i metoda rada proponenata ove percepcije, njihovog etičkog i naučnog pristupa u obradi fakata i predstavljanju bh. zbilje, rad ukazuje na glavne gradivne teze kojim se konstruirala slika *tamnovilajetske BiH*.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, beogradska kritička inteligencija, SK BiH, *tamni vilajet*, Muslimani / Bošnjaci, Vuk Drašković, *Nož*, Esad Ćimić, *Politika kao sudbina*, Vojislav Šešelj, Fuad Muhić, Pero Šimunović, Muhsin Rizvić, panislamizam, dogmatizam.

Abstract: The focus of this paper is the image of the *dark-province of BiH*, created and disseminated perception of the aforementioned republic, which emerged in the Belgrade publishing and newspapers industry in the early 1980s. Ideological syntagm of the *dark-province of BiH* implies a "criticism" and a negative stance towards the socio-political reality and conditions

in that republic at that time. The paper points to the main propagators of the syntagma and explains their driving motive, placing their activism in the context of broader socio-political environments and movements on the ideological scene of socialist Yugoslavia then. Through an analysis of the narratives used to build this image, the means and methods employed by the proponents of this perception, their ethical and scientific approach in processing facts and presenting BiH reality, the paper points to the main structure theories used to construct the image of *dark-province of BiH*.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Belgrade's opposition intelligentsia, BiH Communist Party, *dark-province*, Muslims / Bosniaks, Vuk Drašković, *Knife*, Esad Ćimić, *Politics as a Destiny*, Vojislav Šešelj, Fuad Muhić, Pero Simunović, Muhsin Rizvić, Pan Islamism, Dogmatism.

“Val” tendencioznog, aferaškog i manipulativnog pisanja o Bosni i Hercegovini, tačnije tretiranja različitih “bosanskohercegovačkih” tema s izrazito negativnim uklonom, u beogradskim sredstvima informiranja i izdavačkoj djelatnosti počinje u godini Titove smrti, da bi tokom 1981. došlo do umnožavanja ovakvih napisa u mjeri da je takav odnos, krajem 1982. i početkom 1983, zaprimio karakteristike organizovane medijske kampanje. Riječ je o jednom posve neočekivanom ponašanju i netipičnom odnosu medija iz jedne “sestrinske” sredine prema drugoj, izraženom kroz antagonizirajući diskurs na egocentričnoj liniji podvajanja *mi* i *oni*. Tokom 1984, usljed organizovane partijske djelatnosti prema “antisamoupravnim tendencijama”, ovaj fenomen u velikoj mjeri iščezava s jugoslavenske društveno-političke i medijske scene.

U pogledu medijski kreiranih slika o Bosni i Hercegovini mogu se izdvojiti dvije dominantne predstave koje se javljaju kao sukus ideoloških i političkih motivacionih faktora njihovih glavnih instigatora, izražene kroz, tada u samim beogradskim sredstvima informiranja i izdavačkoj djelatnosti, osavremenjenu sintagmu *tamnovilajetske BiH* te predstavu te republike kao *etatizirano-birokratske* sredine. Ovaj rad se fokusira samo na percepciju BiH kao *tamnog vilajeta* jer se ona, i po svojim propagatorima, specifičnošću, ciljevima, tematski i ideološki, može posmatrati kao zaseban fenomen

u odnosu na prikaz Bosne i Hercegovine kao *etatizirano-birokratske* sredine. Sagledavanjem novih izvora i prezentiranjem do sada neutvrđenih činjenica, u ovom radu nastojim dati detaljniju analizu narativa kojim se gradila ova slika, ukazati na sredstva i metode rada propagatora ove percepcije, njihov etički i naučni pristup u obradi fakata i predstavljanju bosanskohercegovačke zbilje. Posljedično, nastojim ukazati na glavne gradivne teze kojim se konstruirala slika *tamnovilajetske BiH* i dekonstruirati je, odnosno pokazati u kojoj je mjeri takva percepcija bila utemeljena na naučnoj analizi društveno-političkih prilika u BiH tog vremena, a koliko je bila ideološka konstrukcija građena na proizvoljnosti i politikantstvu njenih glavnih promotora.

Sintagma *tamnovilajetska BiH* proizilazi iz ideološke strukture koja podrazumijeva *apriori* valorizaciju, stigmatizirajuću osudu i tragičan usud Bosne i Hercegovine kao društveno-političke cjeline. Prije svega, ona učitava negativni kulturni doživljaj BiH kao provincijske, intelektualno i duhom siromašne sredine, sputanih umova i sapetih duhova, dok s druge strane gradi sliku te republike kao autokratskog i dogmatskog političkog organizma u kojoj otuđena i autokratska “Vlast” represivnim sredstvima guši svaku slobodnu misao i stvaralački duh. Svoja izvorišta ovakva percepcija je baštinila u stereotipnim predrasudama spram historijskog naslijeđa BiH i Muslimana / Bošnjaka, naročito prisutnim kod jugoslavenskih unitarističkih romantičara, na prelazu XIX i XX stoljeća,¹ te je sve do kraja 1960-ih bila paradigmatična u kulturno-naučnoj interpretaciji BiH.

U kontekstu vremena o kojem je riječ ove arhaizirane predodžbe aktualizirale su se kroz teze o represivnom bh. komunističkom režimu, kao personifikatoru najpravovjernijeg dogmatizma i staljinizma, birokratsko-dogmatskoj bh. političkoj strukturi koja vlada politikom “čvrste ruke”, širi izrazitu antiintelektualnu atmosferu i provincijski duh i koja je paranoično

¹ Detaljnije o tome vidjeti u: Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma, ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o “nama” i “drugima”*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002. Nešto oštriju interpretaciju, glede upotrebe naslijeđenih nacional-romantičarskih literarnih predstava o BiH i Bošnjacima u ideološke svrhe, naročito s osvrtima na literarni rad Petra Petrovića Njegoša i Ive Andrića, vidi kod Michael Anthony Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*. University of California Press, 1998, 29–52.

podozriva prema svim kritičkim opservacijama, slobodi i demokratiji. Takvoj “neostaljinističnoj” prirodi bh. režima pridodavane su nečasne namjere u sferi nacionalnih odnosa kroz grlato plasirane teze o tome da je u Bosni na djelu agresija muslimanskog nacionalnog elementa u sferi kulture čije su mecene u najvišim partijsko-političkim krugovima bošnjačke/muslimanske provenijencije. Naposljetku, kroz medijske kampanje isceniranih *slučajeva* izгона srpskih intelektualaca, dokazivale su se insinuacije da će BiH, u mjeri u kojoj se bude “islamizirala”, postajati “vruće tlo” za srpske intelektualce koje se javno u novinskim tekstovima i tribinama pozivalo da se uklone iz “turciziranog ambijenta” i traže spas u “matičnim nacionalnim jezgrima”. Uporedo, kroz paternalizam, unitarizam, ili iz otvoreno nacionalističkih razloga, u beogradskim medijima i izdavačkoj djelatnosti došlo je i do negiranja kulturno-povijesnog legitimiteta čitavog jednog naroda – Bošnjaka – kao sintetičke nacije i izmišljotine komunista. U pojedinim djelima, ili istupima pojedinaca, stavljane su anateme na intelektualce bošnjačke nacionalnosti, na njihov moralni, politički i nacionalni integritet. Ovo su glavne gradivne teze konstrukta *tamnovilajetske BiH* kojima se dovodila u pitanje ispravnost kursa politike nacionalnih odnosa u toj republici kao sukusa njenog društveno-političkog položaja u jugoslavenskoj zajednici i kao “neuralgične tačke” društveno-političkih odnosa unutar nje.

Otkud tamni vilajet u zlatnom dobu?

Nasuprot percepciji *tamnovilajetske BiH* stoji dijametralno suprotstavljena slika o *zlatnom dobu* BiH koja se veže za period njenog društveno-političkog razvoja u socijalističkoj Jugoslaviji. Ova predstava svoju naučnu verifikaciju duguje velikom broju autora koji su, baveći se posebnim temama, ili općenito razmatrajući modernu historiju BiH, isticali činjenicu njenog, u pozitivnom smislu i okvirima socijalističke Jugoslavije dramatičnog, dubokog i svestranog preobražaja, u svim područjima društvene djelatnosti.²

² Detaljnije o općem društveno-ekonomskom i političkom napretku BiH tokom perioda socijalizma vidi: Neven Anđelić, *Bosna i Hercegovina između Tita i rata*. Beograd: Samizdat B92, 2005, 39, 46–74; Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*. Sarajevo – Zagreb: Svjetlo riječi, 2004, 274–275,

Mada se pod sintagmom *zlatnog doba* BiH obuhvataju dostignuća ostvarena u ukupnom periodu socijalizma, naročito se po dinamici i ubrzanju tog procesa izdvaja period tokom 1970-ih do sredine 1980-ih kada je ovaj bosanskohercegovački progres dosegao svoj zenit. Obično se ovaj proces bosanskohercegovačkog društveno-ekonomskog napretka veže za političko jačanje ove republike u jugoslavenskoj federaciji nakon ustavnih promjena 1966–1974, kada se BiH sve više afirmiše kao ravnopravan politički i ekonomski subjekt na jugoslavenskoj geopolitičkoj sceni. Uporedo s političkom i ekonomskom afirmacijom, bosanskohercegovačko političko rukovodstvo nastojalo je, od kraja 1960-ih, potaknuti razvoj svoje republike i na polju kulture, nauke, umjetnosti i sporta. Taj razvoj je obilježilo formiranje ključnih naučno-kulturnih institucija, kao što je ANUBIH, iniciranje velikih projekata u historiografiji i književnosti, koji su trebali nadomjestiti ispušteno i nerečeno o središnjoj jugoslavenskoj republici, reafirmisati njenu zanemarenu kulturno-historijsku baštinu, “ispraviti” pogrešno interpretiranu povijest i iskrivljenu predstavu o njoj kao egzotičnoj zemlji s kulturno-političkim bremenom dekadentnog orijenta. Kruna ovih nastojanja iz *zlatnog perioda* bh. moderne historije bile su Olimpijske igre iz 1984, u Sarajevu, kojima je, kroz besprijekornu organizaciju ove sportsko-kulturne manifestacije i putem svjetskih TV-emitera, promovirana slika jedne savremene i urbane BiH daleke od imidža *proklete avlije* koja se u to vrijeme servirala u nizu novinskih napisa i određenih pseudonaučnih i literarnih ostvarenja. Kao čisto retoričko nameće se pitanje otkud to da se,

281–285; Dženita Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 81; Momir Čeček, “Razvoj BiH 1945–1980.”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 235–272; Ilija Bošnjović, “Etnička stabilnost i razvoj stanovništva BiH (1948–1991)”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, 277–288; Božidar Matić, “Konkurentna sposobnost privrede BiH u 80-im godinama”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, 289–302; Vojislav Bajić, “Karakteristike robne razmjene sa inostranstvom”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, 303–320; Senija Milišić, “Nastanak i razvoj visokoškolskih i naučnih ustanova u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, 325–334; Milan Uzelac, *Ono malo istine*. London – Sarajevo: Bosanska pošta AS, 2005, 63–72. Kako se taj razvoj odvijao na “mikroprostoru” na primjeru grada Sarajeva vidi Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, 230–275.

u isto vrijeme kada BiH živi svoj *zlatni period*, iz “sestrinske” republike, iz redova njene intelektualne elite, i to kulturne humanističke inteligencije, na ova pozitivna aksiomska dostignuća gleda kao na *potemkinova sela* iza kojih se krije zlosretna *tamnovilajetska BiH*.

Uloga beogradske kritičke inteligencije u konstruiranju slike *tamnovilajetske BiH*

Sagledati djelatnost beogradskog kruga tzv. *kritičke* ili *opozicione* inteligencije³ iznimno je važan segment razumijevanja *tamnovilajetske* predstave BiH u beogradskoj izdavačkoj i informativnoj djelatnosti s početka 1980-ih. Smatram da je početak 1980-ih fenofaza srpskog nacionalizma koji će kasnije materijalizirati Miloševićev režim, pri čemu je beogradska kritička inteligencija bila njegov induktor i glavni promotor, te da je gro napisa s negativnim ukonom prema BiH, bilo kroz štampu ili izdavačku djelatnost, bila reminiscencija i emanacija “prosvijećenog nacionalizma” kao primarne, a ne marginalne, ideološke matrice dobrog dijela beogradske / srpske kritičke inteligencije.

Navedenim se suprotstavljam onim mišljenjima u historiografiji prema kojima je demokratska orijentacija, a ne etnokratizam, bila dominantna odrednica opozicione aktivnosti beogradske kritičke inteligencije u prvoj polovini 1980-ih i po kojima je tek u drugoj polovini ili pred kraj 1980-ih nacionalistička ideologija u tom diskursu bila formirana kao alternativna “proizvodna snaga” konstitucije i reprodukcije postkomunističke Srbije.⁴

³ O terminološkim pitanjima nominacije ove grupacije kao disidenata vidi kod J. Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”. *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd: Edicija Reč, 2004, 35–36. Pored toga u radu koristimo i odrednice srpska i beogradska kritička inteligencija kao sinonime, iako jedan implicira etničku, a drugi geografsku pripadnost, bez namjere da time konotativno damo sadržaj njihovoj djelatnosti.

⁴ Po Jasni Dragović-Soso, početkom 1980-ih ogromna većina beogradskih intelektualaca bila je još uvijek predana Jugoslaviji i usmjerena k demokratskim promjenama sistema. Samo manji broj njih imao je jasnu nacionalističku orijentaciju i tek u drugoj polovini 1980-ih njihovi stavovi postali su dominantna vizija većine. Stavljajući u prvi plan antikomunistički i demokratski aspekt djelovanja beogradske kritičke inteligencije te zanemarujući njen nacionalni (nacionalistički) program tokom prve polovine 1980-ih, Dragović-Soso implicira reaktivni karakter srpskog nacionalizma

Iako određenu dualnost prirode djelovanja beogradske kritičke inteligencije, u smislu demokratske alternative komunističkom poretku,⁵ ne treba sporiti, smatram da su demokratski retorički obrasci njenog djelovanja kroz politički aktivizam, tj. antikomunizam, bili tek puko sredstvo u procesima kreiranja, institucionalizovanja i otjelotvorenja nacionalizma. Ovu tvrdnju nastojat ću dokazati kroz primjere antagoniziranog javnog diskursa lišenog stvarnog demokratskog sadržaja, političke kulture, etičke korektnosti ili elementarnog osjećaja odgovornosti za javnu riječ, generisanog iz krugova beogradske kritičke inteligencije s predumišljajem nasrtaja na nacionalnu politiku u BiH, odnosno razaranja njene multietničnosti, podvajanja po etničkoj osnovi i poticanja (ne)kulture govora mržnje u međunacionalno izmiješanoj sredini kakva je BiH.

Beogradska kritička inteligencija bila je perjanica kritičke inteligencije u Jugoslaviji. S početka 1980-ih, u poređenju s inteligencijom ostalih centara opozicione djelatnosti, Ljubljane i Zagreba, ona se ističe po svom političkom aktivizmu.⁶ Predstavlja grupu društveno utjecajnih intelektualaca,

čiji su generatori u centrifugalnim tendencijama i tuđim nacionalizmima (separatizmima); vidi J. Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”, 17–34. Na liniji ovog rada spram ocjene djelatnosti beogradske kritičke inteligencije početka 1980-ih stoji i Norman Cigar: “Na početku, srpski intelektualci van zvaničnih vladajućih krugova, uz podršku Srpske pravoslavne crkve, preuzeli su vodstvo u izradi nacionalnog programa. To se dešavalo u ranim osamdesetim koje su slijedile nakon Titove smrti. Tek sa usponom Miloševićeve lične vlasti u Savezu komunista Srbije – kako se zvala vladajuća Komunistička partija Srbije i njegovim prihvatanjem nacionalističkog programa, vlast se punom težinom angažovala u tim naporima.” Norman Cigar, *Genocid u Bosni. Politika “etničkog čišćenja*”. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998, 34.

⁵ U prilog ovoj tvrdnji treba uzeti retroaktivan aspekt i sagledati ponašanje nekih od glavnih aktera iz kruga beogradske kritičke inteligencije u vrijeme kad je liberalni etnokratizam postao antidemokratska paradigma intelektualne i duhovne sfere Srbije. Tako npr. neki od prononsiranih kritičara komunističkog sistema tog vremena – Srđa Popović, Nebojša Popov, Zagorka Golubović i Miladin Životić – ostali su dosljedni demokratskoj orijentaciji (antinacionalisti), dok su na “drugoj stranu” prebjegli Dobrica Ćosić, prof. dr. Mihajlo Marković, prof. dr. Svetozar Stojanović, Dragoljub Mićunović, dr. Kosta Čavoški, dr. Vojislav Koštunica, Milorad Vučelić, Zoran Đinđić, Trivo Inić i dr. O sudbini *ljevičara* iz grupe Praksis kao i demokratskih kritičara sistema s desna (etnonacionalista) vidi: Slobodan Inić, *Portreti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001, 315.

⁶ O uslovima koji su doveli do pojave fenomena beogradske kritičke inteligencije vidi J. Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”, 37–38; te Nenad Dimitrijević, “Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti”, *Peščanik*, 29. 7. 2009. <https://pecsanik.net/reci-i-smrt/>. (23. oktobra 2013).

okupljenih oko najistaknutijih kulturno-naučnih institucija u Republici. Njena jezgra se nalazila u Udruženju književnika Srbije, Odjelu za filozofiju i sociologiju Instituta društvenih nauka u Beogradu, Udruženju filozofa Srbije, Pravnom fakultetu u Beogradu i SANU, krovnoj kulturno-naučnoj instituciji Srbije. Po svojoj idejnoj kompozituri, beogradska kritička inteligencija je heterogena. Unutar nje se mogu izdvojiti tzv. “novoljevičari” ili “ultraljevičari” – grupa opoziciono usmjerenih intelektualaca proisteklih iz filozofske grupe “Praxis” čije se opozicionarstvo temeljilo na predstavljanju političke vlasti SK kao fenomena otuđenja i posvojenja – te tzv. “etnonacionalisti”, intelektualci koji su u sukob s *Partijom* došli poglavito zbog njenog kursa nacionalne politike.⁷ Među ovim potonjim, neformalna leaderska uloga pripala je Dobrici Ćosiću koji je, uz Ljubomira Tadića, predvodnika struje “ultraljevih”, činio *alfu i omegu* beogradske kritičke inteligencije.⁸

Kao profilisani naučni i kulturni radnici u srbijanskom društvu, inkorporirani u same institucije sistema, oni djeluju najviše kroz javna glasila svojih strukovnih udruženja, tj. časopise – *Književne novine*, *Književna reč*, *Theoria*, *Književnost* – te izdavačku djelatnost, javne tribine ili “slobodne univerzitete”. Polja kulture, u širem smislu te riječi – književnost, historija, filozofija, pravo itd. – područja su gdje izražavaju svoje ideje, svoj politički aktivizam stavljaju pod igido borbe za demokratske vrijednosti društva utemeljene na premisama političke misli prosvjetiteljstva i humanizma, npr. traže se veća građanska i politička prava, sloboda misli intelektualaca i umjetnika. U fokusu njihove kritike našla se *Partija* kao eksponent politički monolitnog sistema i ta antipartijska djelatnost je zapravo zajednička osnova združenog nastupa opozicione inteligencije.

Opozicionari osporavaju legitimitet i legalitet komunističke vlasti u Jugoslaviji, a *Partija* se optužuje za dogmatski pristup marksizmu, za tzv.

⁷ O klasifikacijama i općim karakteristikama intelektualnih grupacija u Jugoslaviji vidi N. Dimitrijević, “Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti”; Siniša Malešević, “Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama”, *Reč. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, Beograd, 2003, 70/16: 40–42.

⁸ Sonja Biserko, *Kovanje antijugoslovenske zavere (I)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 21. i 25.

“antistaljinistički staljinizam”, kao način uzurpacije vlasti, te za birokratizaciju *Partije* i etatizaciju kao oblik otuđenja od radničke klase. Naročito se na njihovom udaru našla nacionalna politika komunista pa otuda i napadi na antifaziizam kao integrativni sadržaj jugoslavenske socijalističke federacije, ali i komunističko ideološko sredstvo vladanja.⁹ Detabuizacija i revizija su glavne tehnike u djelatnosti beogradske kritičke inteligencije i u tom smislu treba shvatiti pojavu revizionističkih teza u srpskoj historiografiji, kao i publicistici, neposredno po Titovoj smrti.¹⁰ No, revizionistički, antitalitaristički diskurs nema samo naučnu motiviranost ispravljanja “bijelih fleka” komunističke historiografije. Uz teze da Srbi nisu dovoljno uvažavani kao žrtve zapravo se otvara srpsko nacionalno pitanje.¹¹ Poticanjem nacionalne frustracije dominira ćosićevski pogled srpske kritičke inteligencije na stanje ugroženosti srpske nacije,¹² izražen kroz trilogiju koncepta o *ugroženosti – mučeništvu – žrtvi*, koji navodi na preispitivanje Jugoslavije i *jugoslavenstva* te matricu srpskog nacionalizma pomjera s integralnog jugoslavenstva k (veliko)srpskoj državi.

⁹ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, 482.

¹⁰ *Isto*. Npr. Dedijerovi *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza* (1981), *Vunena Vremena* Gojka Đoge (1981), *Tren II* Antonija Isakovića (1982), *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*. Velimira Terzića (1982), *Nož Vuka Draškovića* (1982), *Stranački pluralizam ili monizam* Vojislava Koštunice i Koste Čavoškog (1983), *Golubnjača* Jovana Radulovića (1983). O revizionističkoj izdavačkoj produkciji u Srbiji, posebno u književnosti i historiografiji tokom 1980-ih, vidi: J. Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”, 123–174.

¹¹ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 482. O revizionizmu kao opravdanom metodu skidanja dogmi s naučnog mišljenja i revizionizmu kao negacionizmu (iskrivljenoj recepciji revizionizma) između ostalog na primjeru i revizionizma na sceni tokom 1980-ih u Jugoslaviji, vidi: Vladimir Petrović, “(Ne)legitimni revizionizam: Pravo i (pseudo)istoriografske revizije na Zapadu i Istoku”, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2007, 21–42.

¹² “Ugroženost nacije je osnova pravdanja procesa pojačanog nacionalnog osveščivanja u kom se potiskuju, prećutkuju ili relativišu tamne strane vlastite prošlosti. Organizovano se neguju samo ona sećanja koja idu naruku jačanju nacionalnog identiteta (svetla imperijalna prošlost, stradanja vlastitog naroda, preuznošenje i veličanje kulta nacionalnih vladara i kulturnih poslenika i sl.). Iz sećanja se potiskuju genocidi i fašizmi vlastite nacije, provincijalna zaostalost, politička kratkovidnost agresivne šovinističke politike i sl.” T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 451.

Nezadovoljstvo beogradske kritičke inteligencije nacionalnim položajem Srba u Jugoslaviji proizilazi iz njene etnocentričnosti i uronjenosti u ideju jugoslavenskog integralizma i unitarizma u čijoj osnovi leži odbijanje ideje složene federalne jugoslavenske države. Riječ je o ideologiji, oživljenoj u krugu srpske inteligencije s kraja 1960-ih i početka 1970-ih, za koju je “omeđavanje” 1974. tj. priznavanje federalnog karaktera države, bio kraj Jugoslavije kakvom su je oni doživljavali – kao proširene Srbije. Ustav iz 1974. je garantovao status države svim republikama, čime se, po sudu beogradske kulturne inteligencije, srpsko nacionalno pitanje u Jugoslaviji još više udaljilo od pravih rješenja. Dakle, već je tada bilo jasno da je Ustavom otvoreno srpsko nacionalno pitanje.¹³ Ipak, reperkusije režima prema ovim grupama, tokom 1970-ih, uvjerile su protagoniste nacionalističke reakcije da je promjene potrebno odložiti do Titove smrti, kada bi se, po njima, srpsko pitanje postavilo bez većih smetnji.¹⁴

Oživljavanja tendencija jugoslavenske integralističke ideologije i legalizovanja opozicionog djelovanja i političkog suprotstavljanja politici SK postalo je očito u mjesecima koji su došli nakon Titove smrti. Inicijative kritičke inteligencije u Jugoslaviji za pokretanje lista *Javnost* i *Nove revije*, iz jeseni 1980, pratila je i inicijativa o potrebi izmjene Krivičnog zakona SFRJ, kojom je traženo niveliranje člana 133, tzv. “verbalnog delikta”, čime se nastojao stvoriti prostor za nesmetan politički aktivizam.¹⁵ “Pojačano djelovanje s antisocijalističkih pozicija” ogledalo se i u sve većem broju tekstova u pojedinim časopisima, istupima pojedinaca na raznim tribinama, kao i pojavi knjiga putem kojih se vodila snažna idejno-politička borba.

¹³ S. Biserko, *Kovanje antijugoslovenske zavere* (1), 19. O pomenutim procesima postoji obimna literatura, no dobri pregledi o poimanju Jugoslavije među srpskim političkim i intelektualnim elitama, kao i previranjima koja su ustavne promjene potakle u ovim grupacijama mogu se naći u: Audry Helfant Budding, “Srpski nacionalizam u XX veku”, u: *Milošević vs Jugoslavija*. (prir. Sonja Biserko), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004, 41–127; Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 24–25; Sonja Biserko, *Yugoslavia's Implosion. The Fatal Attraction of Serbian Nationalism*. Belgrade: The Norwegian Helsinki Committee, 2012, 46–71.

¹⁴ S. Biserko, *Kovanje antijugoslovenske zavere* (1), 20.

¹⁵ S. Biserko, *Yugoslavia's Implosion*, 69.

Opozicionarsko raspoloženje i djelovanje nije ostalo ograničeno na ove uske, ali uticajne grupe intelektualaca i njihove tribine i časopise. Od 1980, tendencije opozicionarstva, regionalizma i nacionalizma ispoljavaju se i u beogradskim sredstvima informiranja, naročito u revijalnoj i zabavno-informativnoj štampi. Polemike vođene oko demokratizacije društva su svjedočile – više nego išta drugo – da su u pitanju sukobi različitih idejnih opredjeljenja, a ne nijanse u taboru idejnih istomišljenika.¹⁶

Dok je beogradska opozicija, kroz diskvalifikatorske kovanice – “dikta-tura bez diktatora”, “antistaljinistički staljinizam” – isticala nedemokratsku prirodu režima, režim je u ovim inicijativama udružene “nacionalističke desnice” i “ultraljevice” vidio “namjere obaranja režima” kroz uvođenje “građanskog” koncepta političkog pluralizma.¹⁷ Štaviše, već u prvim godinama opozicionog aktivizma kritičke inteligencije, režim je ukazao na agresivnu, nacionalističku prirodu njenog djelovanja, sarkastično je nazivajući “spasiocem nacije”.¹⁸ Nauka, naročito historija, književnost i jezik, kao klasična područja djelovanja i tradicionalna uporišta humanističke inteligencije, bili su prepoznati kao područja gdje se najprije ispoljio agresivni romantičarski nacionalizam.¹⁹

¹⁶ Primjeri takvih rasprava i polemika mogu se pratiti u *Borbi*, *Književnoj reči*, *Književnim novinama*, *Oku*, *Mladosti*. Vidi npr.: Žarko Papić, “Čvrsta ruka ‘kritičkog uma’”, *Borba*, 17. januar 1981, 17; Nandor Major, “Šta stvarno jeste”, *Borba*, 9. februara 1981, 10; “Teme o kojima se sporimo previše su ozbiljne”, *Borba*, 10. februar 1981, 10; Nandor Major, “Monolitnost je štetna a bez jedinstva se ne može”, *Borba*, 11. februar 1981, 10; Fuad Muhić, “Smisao ‘desne’ i ‘lijeve’ alternative”, *Borba*, 2. mart 1981, 6; Fuad Muhić, “Šta hoće Javnost”, *Borba*, 3. mart 1981, 9; Stipe Šušar, “Najvažnija je otvorena idejna borba”, *Borba*, 7. mart 1981, 9.

¹⁷ Srđa Popović, koji je i sam nekoć pripadao krugu kritičke beogradske inteligencije, sklon je u retrospektivi složiti se s tadašnjom ocjenom vlasti o opozicionom djelovanju: “I u tom smislu bile su ustvari tačne tadašnje ocene vlasti da se ‘pod vidom borbe za poštovanje ljudskih prava, ugrožavaju same osnove sistema’, mada su disidenti, neki iskreno, a neki taktički ovo energično poricali. Na strani disidenata ovo je omogućavalo zajedničko nastupanje predstavnika leve i desne kritike, onih koji su iskreno verovali da poboljšavaju u osnovi dobar sistem, i onih koji su smatrali da se sistem ne može reformisati i da ga zahtevi za reformama ustvari ruše.” Srđa M. Popović, *Posljednja instanca, Knjiga 1*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003, 315.

¹⁸ Kovanicu “spasioci nacije” navodno je osmislio Stipe Šušar. Vidi: “Fetiši ‘primitivne inteligencije’”, *Borba*, 20. februar 1982, 9.

¹⁹ *Isto*.

U tim koncepcijama ustavnog revizionizma beogradske kritičke inteligencije, s početka 1980-ih, neizbježno se postavljalo pitanje “srpskih zemalja” pa se zato i poseban opus knjiga i književno-publicističkih izraza te napisa u štampi, naročito kulturne provenijencije, odnosio u velikoj mjeri na BiH. Razvijanje koncepta *zavičajnog* nacionalizma beogradske kritičke inteligencije spram BiH baziralo se na “etničkom”²⁰ i “istorijskom pravu” Srbije na BiH. Kao “vekovnoj srpskoj zemlji” BiH se sporilo pravo na njen suverenitet, integritet i državnost utemeljenu u socijalističkoj Jugoslaviji odlukama AVNOJ-a. Usljed dominirajuće integralističke srpske interpretacije povijesti nakon Drugog svjetskog rata, državna tradicija BiH se odveć naglašeno vezivala za AVNOJ i ZAVNOBiH, čime se na posredan način ostavljao dojam da se radi o “republičkoj konstrukciji”.²¹ Njen ravnopravan status s ostalim jednonacionalnim republikama u federaciji se dovodio u pitanje tezom o “vještačkoj tvorevini” jer, kako se tvrdilo, dva od tri naroda koja žive u njoj već imaju svoje matice. Ova teza o BiH kao vještačkoj tvorevini najviše se pokušavala protežirati kroz osporavanje nacionalnog identiteta Bošnjaka kao “sintetičke nacije” – izmišljotine komunista.

Muslimani u “kritičkom” fokusu srpskih neoromantičara

Činjenica je da je priznanje Muslimana bio jedan politički ciljan proces, pokrenut tokom 1960-ih, vođen pod paskom i patronatom bosanskohercegovačkog SK te usko vezan za ustavne promjene federalnog uređenja zemlje. Svoju opravdanost proces je temeljio na faktičkom stanju postojanja razvijene nacionalne svijesti, osjećaja pripadnosti posebnoj narodnosnoj

²⁰ “Etničko pravo” je tako obuhvatalo sve pravoslavne u Srbiji, Makedoniji, Bosni, Hercegovini, Slavoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji, Crnoj Gori; zatim sve ‘konvertite’ kako su nazivani Muslimani, katolici, ‘arnautasi’, ‘bugaraši’, ‘izmišljeni narodi’ itd.” O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 116.

²¹ Sabina Veladžić, “Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća. ‘Stvaranje preduslova’ za tronacionalnu dezintegraciju”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 7, 203. Krajem 1960-ih i početkom 1970-ih dolazi do pokušaja oživljavanja potisnute svijesti o zasebnoj državnoj tradiciji BiH kroz nekoliko ključnih projekata u kulturi i nauci koje je direktno sponzorirala država Bosna i Hercegovina. O tome kako se planirao, implementirao i na kraju sabotirao veliki projekat na izradi njene historije vidi Muhidin Pešić, “Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, 29, 367–404

skupini, usprkos poslijeratnim nastojanjima nacionalnog usmjeravanja “Muslimana” u pravcu srpskog i hrvatskog nacionalnog opredjeljivanja.²² Politički cilj nominiranja “nove” nacije na jugoslavenskoj geopolitičkoj sceni bio je jačanje ravnopravnog položaja BiH u federaciji kao dio šire Titove političke strategije jačanja političkih periferija – BiH, Makedonije, Crne Gore, Vojvodine, Kosova – kako bi se stvorila određena politička ravnoteža u odnosu na dva snažna politička centra, Beograd i Zagreb, čija je konfrontacija prijetila opstanku jugoslavenske države.²³

Jaka, tačnije stabilna Bosna i Hercegovina trebala je biti brana za meganacionalne aspiracije njenih susjeda, naglo oživljene kasnih 1960-ih i početkom 1970-ih, te garant očuvanja nove, stvarne federacije, etablirane Ustavom iz 1974. godine. Priznanjem velikog “M” i uvođenjem Bošnjaka pod nazivom Muslimani u panteon jugoslavenskih konstituirajućih naroda konačno je zaživjela *zavnobihska* sintagma “i muslimanska i hrvatska i srpska”, čime je premošten raskorak idejnih parola i stvarnosti. U tom kontekstu, priznavanje muslimanske nacionalnosti bilo je nadogradnja konstitutivnosti Bosne i Hercegovine,²⁴ pa otuda i kauzalna spona ili sudbinska vezanost velikog “M” i Ustava 1974, najčešće ispoljena kroz afirmaciju, odnosno, s druge strane, osporavanje jednog ili drugog.

Može se također reći da je čin njihovog priznavanja ukazao i na sa-

²² Husnija Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za historiju, 2011, 210.

²³ *Isto*, 182. O širem jugoslavenskom političkom kontekstu, ulozi bh. političke elite te Tita u afirmaciji nacionalnog kod Bošnjaka tokom 1960-ih i 1970-ih godina vidi Husnija Kamberović, “Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih godina 20. stoljeća”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, 201–223; Hannes Grandits, “Ambivalenosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: perspektive odozgo i odozdo”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju 2009, 15–38; Husnija Kamberović, “Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, 59–81; Iva Lučić, “Stavovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije o nacionalnom identitetu bosanskih Muslimana/Bošnjaka. Između afirmacije, negacije i konfesionalne artikulacije”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, 97–115.

²⁴ Ivo Goldstein, “Jugoslavija u šezdesetim godinama 20. stoljeća – dileme i rješenja (s posebnim osvrtom na Hrvatsku)”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, 43.

zrijevanje svijesti u komunističkom rukovodstvu o njihovoj nacionalnoj posebnosti te zaokret u politici međunacionalnih odnosa. Shvatanje nacije koje je trijumfovalo 1943. u Jajcu nije proizilazilo samo iz tadašnje ideološke svijesti komunista, koja se razvijala pod snažnim uticajem sovjetske koncepcije nacije,²⁵ već i iz nacionalno-kulturnog tradicionalizma u pristupu pitanju Bošnjaka, naročito u redovima srpskih i crnogorskih kadrova.²⁶ Takva shvatanja pojavljuju se tokom cijelog procesa nominacije,²⁷ ali i kasnije, tokom perioda afirmacije Muslimana, a intenzitet osporavanja Muslimana, kao sastavni dio spomenutih tradicionalnih razumijevanja, promjenjiv je i njegova dinamika je određena periodima liberalizacije i reakcije režima.²⁸ Ipak, glavni protagonisti teze o “izmišljenoj naciji”, s početka 1980-ih, jesu krugovi nacionalromantičara u krilu beogradske kritičke inteligencije.

Neoromantizam na beogradskoj nacionalno-kulturnoj sceni, s početka 1980-ih, oživio je mitološku svijest te ispunio javni prostor epskim stereotipnim prikazima Bošnjaka kao poturica, konvertita, vjerolomnika, braćeubi-

²⁵ Mehanicizam u slijedeću sovjetskog modela organizacije države (jedna nacija – jedna federalna jedinica) rezultirao je da se kod jednog utjecajnog kruga jugoslavenskih komunista – u vrijeme rasprava o budućoj (avnojevskoj) zajednici 1943. – formira stav da BiH ne može biti samostalna federalna jedinica, već autonomna ili pridružena pokrajina drugim federalnim jedinicama. O tome vidi: Husnija Kamberović, “Povodom sedamdeset godina od Prvog zasjedanja ZAVNO-BiH-a”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 12, 14; Mirko Pejanović, “Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Daytonskog sporazuma – kontinuitet izgradnje državnosti u XX stoljeću”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 12, 30–31.

²⁶ S. M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 262.

²⁷ Branko Mikulić na jednom seminaru, održanom 13. novembra 1980. u Splitu, o razilaženju među komunistima u nekim vrlo osjetljivim pitanjima nacionalne politike kaže: “U prošlosti je bilo i sada – tu i tamo – ima nerazumijevanja i razlika u mišljenjima i kod pojedinih članova SK u pogledima i na veoma principijelna pitanja naše nacionalne politike. Podsjetimo samo na ona koja su se ispoljavala, na primjer, u vezi sa nacionalnim individualitetom Muslimana, popisom stanovništva (...) osnivanje tzv. studija u republikama i pokrajinama te uvođenje šeste baklje u grb SFRJ i druga koja su izazvala ozbiljne razlike u mišljenjima i u SKJ, a i društvene i političke probleme.” “Politika bratstva i jedinstva mora se neprekidno potvrđivati”, *Komunist*, 20. novembar 1980, 3.

²⁸ Za period kojim se bavimo naročito je bitno istupanje Dragoslava Markovića, člana CK SKS i predsjednika Skupštine SFRJ u to vrijeme, na sjednici CK SK Srbije održanoj 24–26. decembra 1981. gdje je, navodno, indirektno negirao postojanje “Muslimana” kao nacije. Ovo je doprinijelo tome da su mnogi komunisti u BiH počeli da gledaju na Dragoslava Markovića kao nacionalistu. O tome vidi: Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije – Svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost, 2000, 116–118.

ca. Štaviše, u stereotipni folklor ulaze i, tada snažno promovisane, političke etikete “panislamista” i “islamskih fundamentalista”. Pravo na osporavanje i nacionalno svojatanje Bošnjaka proizilazilo je iz širenog idejnog uvjerenja o njihovom “srpskom korenu”, koje se ispoljavalo, zavisno od političkih okolnosti i trenutka, kroz ambivalentni odnos od “braće” do “neprijatelja”, a imalo je za cilj negaciju muslimanske / bošnjačke nacionalne zasebnosti ili, pak, stvaranje antagonizirajućeg stava prema njima, kroz ukazivanje na neprekinutu povijesnu nit njihovih neprijateljskih aktivnosti i nepromjenljivu kolektivnu karakterologiju.²⁹

U romanu *Nož Vuka Draškovića*, koji se u produkciji beogradske izdavačke kuće “Zapis” pojavio u jesen 1982, može se vidjeti kako su se teško shvatljive frustracije u pogledu nacionalnog pitanja Bošnjaka ispoljile kod dijela srpske kulturne inteligencije još tokom ranih 1980-ih. Pitanje etnogeneze Bošnjaka, koje Drašković vidi kao poturčenjake srpske krvi, predstavlja lajtmotiv romana. Iskrivljena svijest Osmanovića, muslimanske porodice u romanu, o toj “historijskoj činjenici”, pretočena u kompleks porijekla, daje motiv za zaplet radnje u romanu – masakr nad Jugovićima, srpskom porodicom, na Badnje večer, 1942. godine. U romanu, zla ćud i osjećanje frustracije Bošnjaka kao rezultat represije svog “istinskog” nacionalnog bića, ispoljavaju se kroz patološku mržnju prema svojoj “sabraći” i komšijama Srbima. Epilog romana, donesen u vidu katarzičnog, iskupljujućeg saznanja glavnog protagoniste Alije Osmanovića / Ilije Jugovića o svojim pravim, srpskim korijenima, sugerira paradigmu slijepog lutanja čitavog bošnjačkog kolektiva i Draškovićeve teze da su Bošnjaci zapravo Srbi. Uz svojevrsan apel cijelom jednom narodu da prizna i prihvati svoje (srpske) korijene,³⁰ roman – kroz prikaz ustaških zločina, vjerolomstva i čina izdaje, kao podsvjesno motivisanih, u osnovi bizarnih načina muslimanske kolektivne emancipacije kroz zločin – dehumanizira ovu narodnosnu skupinu i potiče antagonističke strasti prema njoj, čineći je, u isto vrijeme, i

²⁹ O stereotipima prema Bošnjacima vidi više u O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 201–208.

³⁰ J. Dragović-Soso, “Spasioci nacije”, 163–174.

opravdanom metom “osvetničkog i pravednog” gnjeva.³¹ Na taj način, sublimacija apsurdnosti bratoubilačkog rata u *Nožu* – “knjizi ljubavi” – kako ju je svojevremeno eufemistički nazvao Drašković, postaje upitna, jer pored negacije i satanizacije Bošnjaka, detabuizaciju teme ratnih zločina prati prvenstveno apologija četništvu kroz prikrivanje i relativizaciju četničkih zločina nad Bošnjacima.³² Dakle, ukupni ideološko-politički angažman knjige *Nož* treba sagledati ne samo u kontekstu nastojanja jednog kruga srpske inteligencije s početka 1980-ih da kroz reviziju i detabuizaciju tema revidira “bijeće fleke” komunističke prošlosti već i da putem kritike nacionalnih odnosa udari u srce komunističke politike “bratstva i jedinstva” te podigne u srpskom nacionalnom korpusu razinu “kolektivnog egzistencijalnog straha” i gnjeva prema komunističkom “zabijanju noža u leđa”.³³

U osnovi Draškovićevog poimanja nacionalnog kod Bošnjaka leži teza o “sintetičkoj naciji” kao “izmišljotini komunista”. “Dokazujući” kroz roman njihovo srpsko porijeklo, Drašković problematizira, u to vrijeme savremen i aktuelan, proces nacionalne afirmacije Bošnjaka. U suštini, dakle, problematizira nacionalnu politiku SK BiH. S druge strane, imputirajući Bošnjacima ustaške zločine nad Srbima, Drašković sugerše da komuni-

³¹ Olivera Milosavljević navodi motiv osвете kao suštinski za razumijevanje fenomena ambivalentnog odnosa prema Bošnjacima “od braće” do “neprijatelja” koji srpski nacionalisti pronalaze u stereotipnim karakteristikama svojstvima poturčenjaka: kukavičluk, koristoljublje i nečista savjest. “Pitanje koje se nameće glasi: kako promenom vere nastaju najgori primerci druge ‘rase’? Odgovor je dvojak: to je, prvo, (ne)svesna kletva upućena onima koji menjaju veru i postaju ‘konvertiti’ i usled novonastalih ‘karakternih’ svojstava ‘izmišljenih’ nacija – ‘koristoljubivosti’, ‘kukavičluka’, ‘nečiste savesti’ (...) – svete se ‘izvornoj’ naciji, odnosno, uverenje da su oni koji su menjali veru to činili zato što su ‘najgori’, što njihovo kasnije neprijateljstvo prema ‘izvornoj’ naciji samo potvrđuje.” O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 193. Također, o porukama *Noža* i posljedičnim efektima ove knjige kako u intelektualnim krugovima tako i među “običnim” ljudima (dehumanizaciji i proizvodnji mržnje prema Bošnjacima) vidi: Norman Cigar, *Genocid u Bosni*, 36.

³² Ideologizirana detabuizacija kao revizionizam bila je politički svrsishodna. Naime, knjiga *Nož* predstavlja pionirski korak u procesu rehabilitacije četničkog pokreta te, uopšte, pripada ciklusu revizionističke literature čije začetke nalazimo upravo u ovom periodu. Na revizionistički aspekt knjige *Nož* upućivalo se već u prvim kritičkim osvrtima na knjigu. Vidi: “Zle poruke knjige ‘Nož’”, *Borba*, 26. januar 1983, 6; Žarko Papić, “Ratni ciljevi *Noža*”, *Borba*, 21. februar 1983, 9; Žarko Papić, “Kritika NOP-a iz ugla apologije četništva”, *Borba*, 23. februar 1983, 8.

³³ J. Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”, 173–174.

stičko rukovodstvo u BiH svjesno prikriva bošnjačke zločine nad Srbima, otuda su oni i tabu tema u bh. društvu, štaviše, to rukovodstvo još ih i nagrađuje promovirajući ih u status nacije. Ove navode o favoriziranju jedne nacije u BiH, tj. Bošnjaka, treba staviti u širi kontekst sumnji, navodno, o diskriminaciji druge, ugrožene, srpske nacije, što je, između ostalog, bila omiljena fantazmagorija nekih drugih pasioniranih sudionika ovih dešavanja s početka 1980-ih.

Knjiga *Nož* postala je *bestseller* i svoj *reprint* doživjela je već 1983, da bi se tokom 1980-ih pojavila u još nekoliko izdanja, što govori o izvrsnoj prihvatljivosti kod čitalačke publike, ali i o fenomenu promjene duhova i jednog opšteg klizanja srbijanskog društva *udesno*. Knjiga se u Beogradu popularizirala i kroz javne tribine uz redovnu manifestaciju njenih efekata: izljeva srpskog nacionalizma uz antibošnjačku retoriku.³⁴ S druge strane, *Nož* je dočekan salvom kritika u BiH “kao knjiga koja propagira mržnju i mrak” te se u štampi i u partijskim krugovima govorilo o njegovim širim negativnim efektima i društveno-političkim odjecima, uz isticanje primjera nacionalističkih incidenata u Bosni i Hercegovini, direktno povezanih s publiciranjem ove knjige.³⁵ U isto vrijeme, *Nož* se dovodio u vezu s nacionalnim mobilizacijama, u nekim, “tradicionalno” srpskim, područjima u BiH.³⁶

³⁴ Aleksandar Tijanić, beogradski novinar, objašnjavajući zašto je bio izviždan na tribini posvećenoj knjizi *Nož* u beogradskoj sali Pinki, nakon što je pokušao reagovati na “preovladavajuću atmosferu skupa”, između ostalog navodi: “Međutim, posle ‘incidenta’ V. D. je imao poduži traktat o Muslimanima i njihovom ‘srpskom poreklu’. Tek na intervenciju iz publike dozvolio je i – hrvatsko poreklo”. *NIN*, 20. februar 1982, 3–4.

³⁵ Todo Kurtović na zajedničkoj sjednici predsjedništava Centralnog komiteta SK BiH i Predsjedništva SRBiH iz januara 1983. dao je nekoliko primjera negativnih efekata knjige *Nož*: “Knjiga *Nož* je promovisana u Biblioteci Srbije. Bilo je navodno oko pet stotina ljudi. Ustao je stari ratnik i rekao: ‘Srbija neće propasti jer ima tri Obilića, pored Miloša ima još Čosića i Vuka Draškovića’ (...) ili da je ‘Tito uništio najistaknutije srpske kadrove’ (...) ni na ovo se ne reaguje (...) Sve su to parole koje se prenose i šire i po Bosni i Hercegovini.” Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (nesređena građa, dalje: CKSKBiH), kut. Kongresni materijal 1981, 1982, 1983, 1984, Magnetofonski snimak (autorizovane diskusije) sa zajedničke sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta SK BiH i Predsjedništva SRBiH, Sarajevo, 22. 1. 1983.

³⁶ “Velikosrpska mobilizacija zasnovana je na ispoljavanju šovinizma prema drugim, Hrvatima preko ‘Golubnjače’ i Muslimanima preko ‘Noža’ (...) isto tako, oštrica je protiv Muslimana, protiv tog

U istom periodu, stereotipne slike o “prevrtljivim Muslimanima”, vječitim slugama okupatoru, “poturicama” te *orijentalizmi* u interpretacijama njihove kulture i tradicije, kao i osporavanja kroz matrice integralističkog jugoslavenstva, nalaze se u tekstovima srpskih književnika i naučnika: Mome Kapora,³⁷ Eriha Koša,³⁸ Vojislava Lubarde,³⁹ Antonija Isakovića,⁴⁰ Mihajla Lalića.

velikog ‘M’, da tako kažem, jer, u stvari, to bi značilo pomiriti se sa upotrebom; malo ‘m’ znači podjelu Bosne, o čemu je i Pozderac govorio (...) Ovo što se dogodilo u Nevesinju nije slučajno. (...) zato mi moramo vidjeti šta je u tim snagama koje su kao erupcija provalile i poslužile se štampom da sataru izvjesne aktivnosti koje su učinili da Srbi i Muslimani budu i praktično ravnopravni u toj sredini, i to u svim oblastima.” *Isto*. Raif Dizdarević na Skupštini grada Novog Sada u osvrtu na *Nož* i *Golubnjaču* koja se, slično kao i *Nož*, bavila temom genocida nad Srbima u NDH, dao je primjer nacionalističkih efekata *Noža*: “Knjiga *Nož* je inače imala za posljedicu da su djeca u SC Gacku počela crtati noževe po klupama, da su se pojavile parole: ‘ko će drugi ja ću prvi popit litar turske krvi’ ili parola: ‘Treba ubit pisca romana i sve Srbe.’” “Energično protiv nacionalizma”, *Oslobođenje*, 12. mart 1983, 12.

³⁷ Momo Kapor u jednom intervjuu iz 1982. u listu *Mladost*, prisjećajući se “nekih starih išezlih vremena”, sumira svoje slike iz djetinstva u okupiranom Sarajevu 1945. u kojem Sarajlije, njegovi nekadašnji sugrađani, kako kaže, sa tugom, suzama, plačem i cvijećem ispraćaju odlazak njemačkog okupatora iz Sarajeva. ABiH, CKSKBiH, kut. 42, Publikacije Odjeljenja za informiranje, 1982–1985, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi – mart 1982. O istom vidi: “‘Laki pisac’ i kritičari”, *NIN*, 14. mart 1982, 22–23.

³⁸ Erih Koš je u *Književnoj reči* tokom 1980. objavio nekoliko satiričnih priča sa temama iz “davnine” Bosne. U jednoj takvoj pripovijeci opisuje “zgodu” jednog seoskog imama tokom molitvenog obreda: “Desilo se hodži Ahmedu Maglajliji, u malom brdskom selu Šatorovićima, u blizini Rogatice, dok je u punoj džamiji, pred okupljenim seljanima klanjao ičindiju, baš kad se saginjao da bi dlanovima dohvatio pod pred sobom, naglo popusti petlja i, onako naduven od graha koji mu je žena svarila za ručak, toliko glasno pusti vetar da mu se učinilo da se sva džamija potresla, pukle grede na tavanici, a od tog silnog proloma rascepio mu se i tur na čakširama.” Erih Koš, “Bosanske priče (III). Otkad se broje godine”, *Književna reč*, 12. april 1980, 2–3.

³⁹ U knjizi *Preobraženje* Lubarda, baveći se temom bratoubilačkog rata i nacionalnih odnosa, protura tezu o navodnoj vječitoj mržnji Srba i Muslimana u nekim dijelovima BiH. Vojislav Lubarda, *Preobraženje*. Zagreb: Naprijed, 1979. Knjiga je u nekim beogradskim krugovima kandidovana za društvenu nagradu te je u periodu kojim se bavimo doživjela dva reprintsa u Beogradu (1980. i 1982). Također, 1982. objavio je i autobiografsko djelo *Anatema* gdje govori o progonima kojima je bio izložen u Sarajevu objašnjavajući kako je postao “slučaj” iz BiH. Vojislav Lubarda, *Anatema*. Beograd: Zapis, 1982.

⁴⁰ Antonije Isaković, srpski književnik i akademik, pisac u to vrijeme kontroverzne knjige *Tren II*, u jednom intervjuu listu *Duga* dao je kritiku Ustava 1974. kao remetilačkog faktora zajedništva koncipiranog po formuli integralističkog jugoslavenstva, pritom prelazeći preko “Muslimana kao da ih i nema”. “Za politiku politička osuda”, *Borba*, 2. februar 1983, 3.

Fuad Muhić, perjanica ideološke partijske misli u BiH, u osvit suđenju “muslimanskim nacionalistima”, u Sarajevu 1983. godine, na idući način kontekstualizira problematiziranje nacionalne afirmacije Bošnjaka:

“Od polovine šezdesetih godina, kada se o nacionalnoj kvalifikaciji Muslimana u Jugoslaviji počelo ozbiljnije govoriti i raspravljati njen proces je bio praćen nizom protivrječja čija se ispreplitanja i sudaranja prepliću sve do naših dana. Oni koji se nisu slagali sa njom koristili su se najmanjim povodom ili incidentom da pokažu kako je ona iskonstruisana i kako će Muslimani biti vječni element zla u našim historijskim prostorima. Razlog tome tražio se prije svega u njihovom porijeklu. Nakon njegovog jednostranog izvođenja iz onog dijela balkanskog življa koje je u toku minulih vijekova napustilo kršćanstvo i prešlo na islam, i nakon još jednostranijeg tumačenja (prema kome je ta davnašnja promjena vjerskog i nacionalnog identiteta ostala trajna smetnja razvijanju zajedništva), bio je prirodan zaključak kako Muslimani ni ne mogu biti ništa drugo do činilac nacionalnog razdora i saradnje sa svim okupatorima čija je sila protutnjala kroz južnoslovenske države. Izlaz iz takve aporije sagledavan je u prisilnoj negaciji njihovog identiteta i uvjerenju da se mjera istorijske pravde prema ostalim narodima može iznaći samo njihovim primoravanjem na ponovna opredjeljivanje. Kada je riječ o bosanskohercegovačkim Muslimanima ovu je ideologiju u posljednje vrijeme pokušao da literarno interpretira Vuk Drašković (kome je zov na iskonsku mržnju protiv Muslimana bio glavni motiv romana ‘Nož’). Za crnogorske Muslimane pak Mihailo Lalić ustvrdio je da nikada nisu ni imali samosvojno porijeklo, da su to i dalje ‘moderne poturice’ i da im je jedina osobena odlika spremnost za kolaboraciju sa bilo kojim stranim zavojevačem protiv slobode i jedinstva naših naroda. Doda li se tome i gledište Antonija Isakovića o integralnom jugoslavenstvu i prelaženju preko Muslimana kao da ih i nema, biće potpunija slika jednog osporavanja koja nije daleko od standardnih nacionalističkih obrazaca iz nekih ranijih razdoblja.”⁴¹

⁴¹ Fuad Muhić, “Paranoične ideje o ‘muslimanskoj republici’”, *Borba*, 30. april, 1, 2. i 3. maj 1983, 13.

Političko-ideološka instrumentalizacija percepcije tamnovilajetske BiH

Građenje antagonizirajuće predodžbe o Bošnjacima, uz oživljavanje starih i stvaranje novih stereotipa o njima, bilo je sastavni dio promovirane slike o *tamnovilajetskoj BiH*. Upotreba Bošnjaka je predstavljala bitan, no ne i jedini, segment u kazivanju o ambijentu “proklete avlije”, “turskog zuluma”, “orijentalne satrapije”. Sintagma *tamnovilajetska BiH* imala je svoju širu društvenu i kulturološku dimenziju gdje se u fokus stavljao odnos vlasti i pojedinca, odnosno odnos autoritativne dogme i slobodnog intelektualnog duha pojedinca. U krugovima beogradske kritičke inteligencije, BiH je proskribirana kao republika “čvrste ruke”, dogmatska, birokratizirana sredina u kojoj se vlada staljinističkim metodama, guši demokratija, zatamljuje slobodni intelektualni rad i metodom “uravnolovke” kažnjavaju svi nacionalizmi. Smatram da se komunističkom režimu u BiH može zamjeriti rigoroznije sprovođenje politike nacionalnih odnosa, no autoritativne prirode vlasti, a zatim i nepotizma, korupcije ili drugih oblika zloupotrebe vlasti, kao i progona partijskih neistomišljenika, nije bilo samo u Bosni i Hercegovini. Takve prakse podjednako su egzistirale i u drugim republikama.⁴²

Tamnovilajetska BiH – kao alegorijska slika o BiH kao dogmatskoj sredini u kojoj je (neo)staljinistički režim u permanentnom sukobu sa slobodomislećim svijetom – bila je ideološko-politički konstrukt svrsishodan sa stanovišta političkih ciljeva beogradske kritičke inteligencije. Navedeni diskvalifikativi predstavljali su klasičnu taktiku stvaranja političkog pritiska na režim, u konkretnom slučaju na onaj u BiH, kako bi se otupila oštrica njegove reakcije ili eventualno paralisalo njegovo djelovanje spram opozicione aktivnosti. S druge strane, teze – o “zeleno-crvenoj” koaliciji koja provodi “unitarističko-muslimansku” politiku te se stoga posebno obrušila na srpske intelektualce – imale su za cilj diskreditaciju bh. rukovodstva i

⁴² Nijaz Duraković, “Križa u SKJ kao uvod u raspad Jugoslavije”, u: *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 23. i 24. novembar 2007. (ur. Muhamed Filipović), Posebna izdanja, knj. 124, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, Sarajevo: ANUBiH, 2007, 111–112.

nacionalne politike koju je ono sprovodilo, odnosno nametanja sebe kao političkog subjekta i etabliranja svoje idejno-političke vizije.

Govoreći o ovom fenomenu, kao najilustrativniji primjer može se uzeti knjiga Esada Ćimića *Politika kao sudbina – Prilog fenomenologiji političkog stradalništva*,⁴³ koju je objavila izdavačka kuća “Mladost” iz Beograda. To je autobiografski uradak Esada Ćimića u kojem on iznosi okolnosti, događaje i ličnosti koji su ga učinili “slučajem” iz BiH. Podlogu za knjigu Ćimić je našao u ličnom sukobu s političkim establišmentom u BiH, tokom 1970-ih, oko različitog viđenja pitanja nacionalne emancipacije Bošnjaka. U knjizi, koju je predstavio kao sociološku studiju, Ćimić daje svoju verziju događaja koji su prethodili njegovom udaljavanju iz nastavnog procesa na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a naposljetku, navodno, i svakoj drugoj eliminaciji iz ukupnog društvenog života u Sarajevu i BiH, usljed čega je bio primoran promijeniti sredinu. Na Ćimićevom udaru našle su se njegove bivše kolege s Odsjeka za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, mahom Bošnjaci, koje Ćimić opisuje kao bahate birokrate i političke poslušnike vlasti. Glavna linija knjige ide u prilog, tada iz kruga kritičke beogradske inteligencije, potencirane teze o Bosni i Hercegovini kao okoštaloj birokratiziranoj i čvrstorukaškoj, staljinističkoj sredini, neafirmativnoj za bilo kakav oblik intelektualnog stvaralaštva. U tom smislu, kao kuriozitet, javlja se fenomen republičke / pokrajinske polarizacije kulturne i političke elite oko valorizacije naučne, odnosno umjetničke vrijednosti takvih uradaka koji se najviše ispoljio kroz podijeljene stavove u “vlastitoj” republičkoj štampi. Dok je, s jedne strane, znatan dio beogradske štampe gotovo sinhrono pjevao ode Ćimićevoj knjizi, slaveći autora knjige kao buntovnog intelektualca, dotle su se u bh. štampi čule ozbiljne kritičke primjedbe na način pisanja, nedostatak bilo kakve naučne argumentacije i instrumentalizaciju knjige u političke svrhe “beogradskog podzemlja”.

Tako u *Politici* od 18. decembra 1982. piše da je Ćimićeva knjiga “paradoksalna, izuzetna, dragocena”, da donosi “demistifikaciju onoga što se u

⁴³ Esad Ćimić, *Politika kao sudbina. Prilog fenomenologiji političkog stradalništva*. Beograd: NIRO “Mladost”, 1982.

žargonu marksista naziva birokratskom tajnom”, “razotkriva mehanizam nerazumnih, suvišnih zabrana”. Autor teksta predstavlja Ćimića kao političkog stradalnika “koji je svojevremeno zbog izmišljene ‘krivice’ (nad kojom se danas možemo samo gorko osmehivati) bio isključen iz Partije, a zatim i otpušten s posla”.⁴⁴

Književna reč od 10. januara 1983. daje čak dva opširna osvrt na Ćimićevu knjigu, nastojeći da ličnu političku sudbinu pojedinca projicira na ravan ozbiljne sociološke analize. U tekstu “Razorna kritika jedne političke paranoje” autor Željko Simić nalazi da je Ćimić “razotkrio razorni mehanizam vlasti” i osvjetlio “onu tamnu, patološku stranu birokratskog totalitarizma i netolerancije” te zaključuje da se Ćimić “uzdigao iznad lične sudbine” i svoje iskustvo “uzdigao na rang socijalne paradigme”. U istom broju *Književne reči*, u prikazu Rajka Đurića pod naslovom “Potresno svedočenje”, Ćimićeva knjiga je ocijenjena kao “potresno svedočanstvo (...) priča o čovekovom bezrazložnom stradanju i sredini koja nije prošla školu i nauku poštovanja čoveka, njegovog punog dostojanstva, i pune unutarnje slobode (I. Andrić)”. Po autoru, Ćimićeva knjiga je “anatomija društva, slika naših prilika, ljudi i njihovih karaktera, analiza društvene svijesti”.⁴⁵

Slično kao i *Književna reč*, *Književne novine* od 13. januara 1983. dale su dva prikaza Ćimićeve knjige. U članku “Contra fatum, pro regno hominis” N. Daković problematizira samu fenomenologiju “političkog stradalništva”. Na istoj strani, u članku “Ne daj se, Sokole moj”, Božo Koprivica ocjenjuje da “Ćimićeva knjiga (...) predstavlja izvanredno principijelnu, argumentovanu kritiku našeg dogmatizma, oblika birokratizovane svijesti i prakse”. Po njemu, Ćimić je vispreno i majstorski razotkrio političke moćnike, egzekutore i “ruku koja ga je prekrižila na svim spiskovima”. Ovim mišljenjima pridružuju se i *Novosti 8* od 1. januara 1983. Parafrazirajući razgovor na tribini na kojoj se govorilo o Ćimićevoj knjizi, novinar N. Stanković ističe da je Ćimićeva knjiga “ispovijest o stradanju intelektualca koji odbija da

⁴⁴ ABiH, CKSKBiH, kut. Idejno i teorijski rad 1983, Reagovanja na knjigu “Politika kao sudbina” autora Esada Ćimića.

⁴⁵ Isto.

razmišlja dogmatski”. U raspravi oko Ćimićeve knjige, *NIN* od 30. januara 1983. donosi članak Stevana Nikšića u kojem autor apostrofira momente koji Ćimića otkrivaju kao nevinog stradalnika, čovjeka koji se bezrazložno ponižava i vrijeđa i “kome se poriče svaka moralna i intelektualna legitimacija”.⁴⁶

U polemike oko Ćimićeve knjige uključila se naposljetku i *Politika ekspres* od 19. decembra 1982, zatim *Duga* od 1–15. januara 1983. tekstom “Traganje za romanom” i 15. januara - 1. februara tekstom “Čekalice”, *Politika* od 21. januara 1983. naslovom “Nemamo razloga da podnosimo malograđansku drskost” te *Novosti 8* od 8. januara 1983. s tekstom “Ništa za Evropu”.⁴⁷

U reakcijama, kako novinara, tako i partijskih kadrova iz BiH, koje su uslijedile na pozitivne osvrtne koje je *Politika kao sudbina* dobila u beogradskoj štampi, istican je kampanjski nastup medija i manipulativna popularizacija politikantskog pseudonaučnog štiva, s očitom namjerom konstruisanja percepcije “tamnovilajetske BiH”, kao platforme integralističkog, unitarističkog nacionalizma “beogradskog podzemlja”.⁴⁸

Prvi kritički osvrt na ovu knjigu, s bosanskohercegovačke strane, koji je dao ton ostalim kritičkim reakcijama, uslijedio je od strane Arifa Tanovića, u tekstu “Karakter kao sudbina”, objavljenom u *Svijetu* od 17. januara 1983. Tanović polazi od toga da je pojava knjige “samo potez u plimi nacionalizma kao obliku u kome se ispoljava kontrarevolucionarna akcija udruženih snaga restauracije”. Tanović je stajao na stanovištu da Ćimić “svojim ukupnim djelovanjem i političkim savezima koje prekonočno i uvijek nanovo stvara” ima za cilj primarno sljedeće: u domenu nacionalnog pitanja osporiti nacionalni entitet Muslimana, prikazati BiH kao vještačku tvorevinu i u tom sklopu grad Sarajevo kao nehomogeni, minorni, provincijalni kulturni centar, u kome se kulturni radnici neminovno moraju oslanjati na druge

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ ABiH, CKSKBiH, kut. 42, Publikacije Odjeljenja za informiranje, 1982–1985, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi – januar 1983.

⁴⁸ ABiH, CKSKBiH, kut. Idejno i teorijski rad 1983, Reagovanja na knjigu “Politika kao sudbina” autora Esada Ćimića

centre, tzv. matičnih nacija. Tanović zaključuje da je idejna suština knjige napad na politiku SR BiH.⁴⁹

Oslobođenje od 21. januara 1983. donosi izvode iz izlaganja Arifa Tanovića i Ismeta Krese na sjednici Sekcije SSRN BiH za nauku i kulturu u kojima se osporava naučna legitimnost Ćimićeve knjige i osuđuje “zloupotreba nauke u opozicione svrhe”. U članku *Svijeta* pod naslovom “Doktor montaže” od 24. januara 1983. K. Pjevac ukazuje na to da je “politikantskoj raboti oko Ćimićeve knjige” primarni cilj bio da se ta knjiga predstavi kao tobožnji prodor iz “obruča dogmatizma i dogmatske svijesti, kao barjak slobode i antibirokratizma”.⁵⁰ R. Kolar u *Oslobođenju* od 25. januara 1983. apostrofira da se ovom knjigom htjelo pokazati kako u jednoj sredini nije moguće slobodno misliti i stvarati. Hamza Bakšić u *Oslobođenju* od 31. januara 1983. za cijelu kampanju u beogradskoj štampi kaže da se radi o “kriminalnom podmetanju” koje se, od strane prepoznatljivih krugova, pompezno reklamira kao “epohalno sociološko i naučno dostignuće”. “Na stranu” Sarajeva stali su i neki zagrebački mediji. Tako N. Pavić u *Vjesniku* od 6. decembra 1982. Ćimićev napis stavlja u red “disidentskih ali ofanzivno plasiranih nastupa”. Po autoru, riječ je o “starim pokušajima da se nekorektnim izvlačenjem starih priča ospori Partiji moralni i politički legitimitet”. Dnevnik TV Zagreb od 27. januara 1983. prenosi dijelove iz *Oslobođenja* od 31. januara 1983, dok novinar I. Selečić dovodi u pitanje osnovni metodološki koncept knjige.⁵¹

No, dok su se Ćimićeva “sudbina” i njegovo djelo u beogradskoj štampi uzimali kao neosporan argument za blasfemiju jedne sredine, odnosno nonšalantno dokazivanje njene despotske i dogmatske prirode, argumenti bosanskohercegovačke sredine kojim se ukazivalo na političku dimenziju spora diskvalifikovani su u beogradskoj štampi kao apsurdni, preuveličani, zlonamjerni. Tako npr. *NIN* u članku “Unutrašnji kulturni boj” od 30. januara

⁴⁹ ABiH, CKSKBiH, kut. 42, Publikacije Odjeljenja za informiranje, 1982–1985, Sarajevo, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi – januar 1983.

⁵⁰ *Isto.*

⁵¹ *Isto.*

1983, slaveći Ćimića i “svedočenje za koje se nada da će makar donekle raskrinkati makar neke oblike birokratske manipulacije u jugoslovenskoj kulturi”, svodi reakcije iz BiH na perfidne pokušaje diskvalifikacije mučenika i paranoične državotvorne strahove bh. funkcionera:

“Nije dabome trebalo dugo čekati da ova knjiga izazove burne reakcije, naročito reakcije onih koji se u njoj pojavljuju. Usledila su najpre nastojanja da se autor lično koliko god je moguće ponizi, izvreda, da mu se porekne svaka moralna i intelektualna legitimacija. (...) No, upadljivije od toga čine se već prve reakcije u kojima se autoru pripisuje nastojanje da napadne politiku Saveza komunista čitave jedne republike, nacionalni entitet čitavog jednog naroda, republiku u celini i njen glavni grad i, povrh svega AVNOJ-evsko uređenje jugoslovenske federacije! Drugim rečima, čoveku koji se usudio da opiše sopstvena iskustva i najintimnije sopstvene drame, doživljene u sudaru s birokratskom manipulacijom, nešto što se slučajno dogodilo u jednom jugoslovenskom gradu, ali što se isto tako moglo dogoditi i u svakom drugom, pripisano je, bez oklevanja, da je udario – ni manje ni više nego na – AVNOJ!”⁵²

Dekontekstualizacija reakcija iz BiH na knjige kao što su *Nož* ili *Politika kao sudbina* iz širih kretanja na ideološkoj sceni reducirala je ocjene tih knjiga u BiH na pojedinačno-banalne, histerične ispade njenih rukovodilaca, čime su se samo dodatno hranile već etablirane fame o tamnom vilajetu. Po šablonu, suština spora – koji je za cilj imao difamaciju Bosne i Hercegovine – zamagljivala se raspravama o naučnoj i stvaralačkoj slobodi kakvim je i *Politika kao sudbina* bila povod. Pri tome se priljepiti BiH etiketu “dogmatske” i “čvrstorukaške” tvorevine činilo kao uzvišeni demokratski i slobodarski čin.

Jedna duža polemika na stranicama *NIN-a* između Kasima Prohića, tada profesora na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, i Nikole Miloševića, književnog kritičara i profesora s Filološkog fakulteta u Beogradu, koji

⁵² “Unutrašnji kulturni boj”, *NIN*, 30. januar 1983, 16.

je, uz Nenada Kecmanovića i Predraga Matvejevića, bio recenzent Ćimićeve knjige, ukazuje na isforsirane predodžbe “beogradske čaršije” o dogmatskoj BiH i instrumentalizaciju Bošnjaka u svrhu konstruisanja *tamnovilajetske BiH*.⁵³ Smatrajući Miloševićevu recenziju “rijetko panegirički intoniranim tekstom” jednoj pseudonaučnoj analizi, Prohić se pitao kako to da se Ćimićeva slika Sarajeva, kao intelektualne, s naglašenim prefiksom “muslimanske” baruštine, duhovne bedastoće i epicentra moralnog raspada tako olako uzima za istinu. Prohić je eksplicitan o kakvoj je kampanji, zapravo, riječ:

“N. Milošević, valjda, zna za Ćimićevu intrigu da su ga iz Sarajeva ‘protjerali’ muslimanski nacionalisti a svi oni koji su iole pomnije pratili šta se na temu ‘muslimanstva’ napisalo i reklo u posljednje dvije-tri godine mogli su zaključiti da se radi o organizovanoj akciji, vješto i ponekad perfidno vođenoj, da samo uz njih – bosanskohercegovački ‘tamni vilajet’ ne ostavi ni jednog časa na miru, da se muslimansko u njemu (ne kao vjersko nego kao nacionalno) proglasi i civilizacijski, i kulturno i etički usudnim retardirajućim faktorom. To ‘prosvjetljavanje’ mrkle noći jedne ‘sredine’ i jednog ‘mentaliteta’ imalo je, najčešće, karakter senzacionalističkih, bizarnih ‘otkrića’ ali je ponekad dobijalo ili pokušavalo dobiti teorijsku razinu.”⁵⁴

Spočitavajući Miloševiću nedostatak etičke odgovornosti za javnu riječ kojoj je lažno pretpostavio transcendentalne granice prosvjetiteljstva i humanizma, imputira mu da je kompromitovao svoj naučni integritet stavivši ga u službu “te i takve” politike.⁵⁵

⁵³ Milošević insistira na glavnoj poruci Ćimićeve knjige, na kojoj su se bazirale i povike o dogmatskoj i čvrstorukaškoj BiH, da “administrativnim intervencijama – počevši od sudskih presuda pa sve do famoznog paragrafa o moralno-političkoj podobnosti, ne mogu se i ne smeju se rešavati naučni i teorijski sporovi u onom društvu čiji su glavni programski dokumenti inspirisani idejom jedne samoupravne, demokratske varijante socijalizma”. Nikola Milošević, “Carstvo nebesko i carstvo zemaljsko”, *NIN*, 13. februar 1983, 4. i 6.

⁵⁴ Kasim Prohić, “Istina kao fikcija”, *NIN*, 6. februar 1983, 4, 8. i 13.

⁵⁵ “Ne bježim da odgovorim: knjige ne treba zabranjivati, a još manje spaljivati, samo treba krajnje odgovorno (i stručno, i moralno, i politički) prosuđivati koji rukopis treba da postane javno do-

Ćimićev “slučaj” nije bio usamljeni primjer korištenja “disidenata” iz BiH kako bi se, kroz napise u beogradskoj štampi, ukazalo na staljinističku prirodu komunističkog režima u BiH, odnosno na BiH kao *tamni vilajet*. Zapravo, uvidom u tretman drugih “slučajeva” iz BiH, s početka 1980-ih, u beogradskoj štampi, može se vidjeti da je instrumentalizacija bosanskohercegovačkim “disidentima”, u političke svrhe, bila poseban i oprobani metod rada kritičke inteligencije u Beogradu.

Fabriciranje “slučajeva” iz BiH i uloga beogradske kritičke inteligencije

Odvajanje organske inteligencije od Partije i njeno “prevođenje” u opozicioni tabor bio je jedan od glavnih strateških ciljeva opozicione inteligencije. U tu svrhu se, već početkom 1980-ih, iz krugova kritičke inteligencije lansirala teza da se u Jugoslaviji i dalje produbljuje kriza povjerenja između režima i intelektualaca. “Bitka za inteligenciju” koja se povelala početkom 1980-ih bila je sastavni dio šireg procesa konverzije organske inteligencije od marksizma ka liberalnom etnokratizmu, iniciranog od strane srpske inteligencije krajem 1960-ih i dovršene krajem 1990-ih.⁵⁶

Jedan od pravaca djelovanja kritičke inteligencije u Beogradu bilo je stimulisanje opozicione aktivnosti i u BiH kroz animiranje i podršku

bro. Da budem još određeniji: da se Milošević ponašao kao javna odgovorna ličnost, ni ‘Anatema’ Vojislava Lubarde, ni ‘Nož’ Vuka Draškovića, ni ‘Politika kao sudbina’ Esada Ćimića ne bi imale njegov ‘samo stručni blagoslov’. Kasim Prohić, “Riječ je o odgovornosti a ne o carstvima: nebeskim i zemaljskim”, *NIN*, 20. februar 1983, 4. i 6.

⁵⁶ Todor Kuljić proces konverzije stavlja u vremenski okvir od sredine 1960-ih do početka 1990-ih, pri čemu posljednja faza nastupa od sredine 1980-ih. Po njemu, na djelu nije bila direktna, već stupnjevita konverzija od marksizma k etnokraskom liberalizmu, gdje je najprije trebalo da marksisti odbace neke ključne ideološke sadržaje (komunističko jugoslavenstvo), potom da u samopojmanje ugrade normalizovani “demokratski nacionalizam”, pa da se tek onda preko nacionalizma transformišu u zagovornike nacionalne anitotalitarne pravne države. T. Kuljić, *Prevladanje prošlosti*, 435–438. Suprotno od Kuljića, Siniša Malešević i Jasna Dragović-Soso smatraju da se radilo o brznoj i iznenađujućoj konverziji koja je uzela maha u drugoj polovini 1980-ih. S. Malešević, “Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama”, 32–50; J. Dragović-Soso, “Spasioci nacije”, 17–34.

“slobodoljubivim intelektualcima” i “hrabrim kritičarima sistema”. Poziv na pobunu intelektualaca protiv dogmatizma bio je praćen hladnoratovskim rječnikom kojim su dominirali retorika ljudskih prava, građanskih i političkih sloboda i demokratskih vrijednosti.

Jedan takav pokušaj da se animiraju opoziciono nastrojani istomišljenici u BiH jasno se vidi iz poziva nekolicini intelektualaca iz te republike da se pridruže inicijativi za pokretanje lista *Javnost* u jesen 1980.⁵⁷ Napori beogradske kritičke inteligencije u tom smislu nisu bili bez uspjeha i početkom 1980-ih oživljena opoziciona aktivnost u BiH najjasniji je manifestacioni oblik dobila kroz formu novih “slučajeva”, tj. sukoba između Partije i pojedinih intelektualaca u BiH, koji su poslužili za produbljivanje postojećih predodžbi u beogradskoj štampi o BiH kao zemlji intelektualnog mraka, sredini nepogodnoj za bilo kakav slobodan oblik misaonog života, u kojoj se staljinističkim metodama guši svaka iole kritička riječ. Fenomen “slučajeva” inače, koji se generira kroz odnos režima prema disidentskoj ili opozicionoj aktivnosti, nije tipičan samo za BiH već je opći za prostor cijele Jugoslavije. No, činjenica je da se najviše ovakvih “slučajeva” političkih progona vezuje upravo za BiH, što je više rezultat nekritičke valorizacije konstrukta *tamnovilajetske BiH* nego stvarno utvrđenih činjenica.

⁵⁷ Na dvije sjednice Predsjedništva CK SKBiH, održane 9. i 20. februara 1981, raspravljalo se o pozivu koji je upućen od strane kritičke inteligencije nekim intelektualcima u BiH da se uključe u ovu aktivnost. Između ostalog iznesen je stav o reanimiranom djelovanju nacionalističkih snaga iz prethodne decenije s ciljem širenja svoje platforme kroz pozive istomišljenicima da se aktiviraju u ovoj borbi u svim sredinama, u ovom slučaju i BiH: “U nastojanju da se ostvari saradnja i sprega u takvom djelovanju jedna linija pokušaja ide i prema nekim profesorima, književnicima, književnim istoričarima i drugim kulturnim radnicima i u Bosni i Hercegovini. Sa sličnim mišljenjem, tezama i shvatanjima istupaju i pojedini književnici i drugi intelektualci i u Bosni i Hercegovini (Rajko Nogo, književnik zaposlen u IRO ‘Veselin Masleša’ Sarajevo, Nikola Koljević, profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Josip Osti, književnik zaposlen u IRO ‘Veselin Masleša’ u Sarajevu, (...); Radovan Karadžić, književnik i ljekar u Sarajevu, Todor Dutina, književnik, zaposlen u IGKRO ‘Svjetlost’ u Sarajevu i neki drugi.)” ABiH, CKSKBiH, kut. Kongresni materijal 1981, 1982, 1983, 1984, Informacija o raspravama sa sjednice Predsjedništva CK SKBiH, održanim 9. i 20. februara 1981. godine u povodu razmatranja političke situacije u Republici.

Pledoaje fame o sukobu *tamnog vilajeta* sa slobodoljubivim intelektualnim svijetom pronalazio se u svim ranijim “slučajevima” iz BiH,⁵⁸ a mit se hranio najviše upravo slučajevima u “nastajanju”, tokom ranih 1980-ih. Štaviše, proturanjem teze da su upravo srpski intelektualci posebno na udaru muslimanske političko-kulturne kamarile, zbog njene navodne težnje ka stvaranju “muslimanske BiH”, čitavom mitu je data posebna, etnički motivirana nota. “Slučajevi” Vojislava Šešelja i Nenada Kecmanovića s početka 1980-ih zorno ilustruju navedeno.

“Slučajevi” u nastajanju – Nenad Kecmanović i Vojislav Šešelj

Tokom ljeta i jeseni 1981. Nenad Kecmanović i Vojislav Šešelj, dvojica mladih profesora Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, u nizu članaka objavljenih u *NIN-u*, *Književnoj reči* i *Danasu*, kritikovali su republički etatizam, birokratizam, “muslimanski nacionalizam” i njegovu navodnu podršku u vladajućim strukturama bošnjačkih kadrovika u SK BiH. O istupima Kecmanovića i Šešelja u beogradskoj štampi raspravljalo se tokom decembra 1981. na partijskim zborovima Fakulteta i SK BiH, gdje je njihovo djelovanje dovedeno u vezu s naporima opozicije da prošire geografski dijapazon svog antikomunističkog djelovanja usmjerenog između ostalog i na potkopavanje ustavne pozicije BiH kao ravnopravne republike u federaciji.⁵⁹

⁵⁸ Naime, Sarajevo je krajem 1960-ih i tokom 1970-ih napustio jedan broj intelektualaca, među kojima su najpoznatiji bili Ljubomir Tadić, Meša Selimović, Vojislav Lubarda i Esad Čimić, od kojih se većina preselila u Beograd. Dok se za jedan broj njih zna da su se njihovi razlozi za odlazak nalazili u sukobu sa SK BiH (oko nacionalnog pitanja, političko-ideološki sukob ili razlozi posve lične prirode), za većinu nikada nisu bili utvrđeni tačni razlozi, što je ostavilo ogroman prostor za politizaciju i manipulaciju na spomenutoj liniji teze o “dogmatskoj sredini u sukobu s mislećim svijetom”.

⁵⁹ Tokom partijskog sastanka na FPN u Sarajevu data je sljedeća ocjena napada na BiH iz kruga kritičke inteligencije i njihovih ciljeva: “Val napada na BiH i samoupravni sistem trebao je da bude jedna vrsta zapaljivog fitilja koji će upaliti lanac eksplozija u frontalnoj kritici socijalističkog samoupravljanja, ustavne pozicije republika, i posebno, Bosne i Hercegovine. Na žalost takvih planera samo se Šešelj javio da legalizira te tendencije i njegovo djelovanje treba isključivo sagledavati u tom kontekstu.” ABiH, CKSKBiH, kut. Kongresni materijal 1981, 1982, 1983, 1984, Informacija o idejnopoličkoj aktivnosti Saveza komunista na Fakultetu političkih nauka “Veljko Vlahović” u Sarajevu, Sarajevo, juli 1982.

Bolje sagledavanje postupka partijske nomenklature u BiH prema ovim “slučajevima” u nastajanju te paralelno uočavanje njihove instrumentalizacije u političke ciljeve beogradske kritičke inteligencije, može pomoći da se dekonstruira mit “staljinističke prirode dogmatsko-birokratskih struktura u BiH”. Naime, Nenadu Kecmanoviću, nakon što se “podvrgao drugarskoj kritici i samokritici i uočio određene prigovore svojem pisanju opravdanim”,⁶⁰ brzo je oproštena ekskurzija u opozicione vode, što govori o spremnosti samog režima za postizanje kompromisa u rješavanju novonastale situacije.⁶¹

S druge strane, postupak prema Šešelju, koji je, sudeći prema epilogu njegova slučaja, bio dosta rigidniji, svjedoči da je ta fleksibilnost i tolerancija političkih struktura u BiH prema opozicionom djelovanju i “kritici iznutra” imala svoje granice. Pri tom je važno primijetiti da su te granice bile određene ne samo nepomirljivošću samih oponenta već i prirodom njihovog “antisocijalističkog” djelovanja. Šešelji je svoju opozicionu djelatnost počeo kritikom “otuđenih birokratskih struktura moći” u Sarajevu.⁶² Procedura za Šešeljevo isključenje iz SK pokrenuta je još tokom aprila 1981. – “zbog remećenja međuljudskih odnosa” na FPN u Sarajevu – no, konačno je okončana tokom postupka pred OK SKBiH, u decembru 1981, odnosno januaru 1982, kada je postalo jasno da Šešelji ne samo da nema namjeru da se zaustavi već naprotiv, nastoji da po svaku cijenu produbi postojeći sukob sa SK BiH. Naime, nizom napisa u beogradskoj štampi, tokom druge polovine 1981, prikazujući se kao žrtva “neobjektivnih i neprincipijelnih

⁶⁰ Šešelji je nuđena mogućnost da nastavi naučni rad na Institutu za društvena istraživanja FPN-a u Sarajevu – što je ovaj uporno odbijao, dok je Hamdija Pozderac na Akcionoj konferenciji isticao da mu je drago da je “Nenad spoznao štetnost ovakvih pisanja”. *Isto*.

⁶¹ Dalje, u prilog fleksibilnosti režima, nasuprot njegovoj izvikanoj i apriori potenciranoj rigidnosti, stoji i činjenica da je Kecmanović tokom 1982. i 1983. u vrijeme naižešćih medijskih napada na BiH, nastavio da piše u *NIN-u*, na čiju su cjelokupnu orijentaciju mnogi u partijskim strukturama BiH imali velike zamjerke, pa su ga čak i stigmatizirali kao “velikosrpski list”.

⁶² Šešelji, kao predavač na FPN, aktivirao je postupak za oduzimanje magistarskog naslova Brani Miljušu zbog plagijatorstva, a čijoj knjizi je Hamdija Pozderac bio recenzent. Potonju činjenicu Šešelji je iskoristio kako bi ustvrdio da je baš slučaj plagijata i što je udario na Hamdiju bio jedini razlog za njegov “progon”. U svakom slučaju, već tokom jeseni 1981. Šešeljev sukob s Pozdercem je prevazišao gabarite ličnog i principijelnog te dobio jasne obrise jednog šireg sukoba na političkoj i ideološkoj platformi.

odnosa u SK BiH”, Šešelji je nastavio svoju borbu protiv “birokratiziranih otuđenih centara moći” te je dijapazon svoje kritike proširio na sferu nacionalnih odnosa, optužujući bosanskohercegovačko rukovodstvo, tačnije neke od rukovodećih bošnjačkih političkih kadrova, za podstrekavanje “panislamizma” i “islamskog fundamentalizma” u BiH. Prateći ovu idejno-političku transformaciju Šešelja – u periodu dok je trajala procedura za njegovo isključenje – od “klasičnog” opozicionara, kritičara sistema, do “nacionalnog radnika”, da se uočiti da se zaoštavao i sam postupak partije u Bosni i Hercegovini prema njegovoj opozicionoj aktivnosti. Šešelji je, baš kao i Kecmanoviću, bio ostavljen prostor da se povuče, ali kako su njegove ekskurzije u beogradskoj štampi bivale češće i oštrije, tako su se i represivne mjere prema njemu progresivno zaoštavale. U prilog tome govori i činjenica da Šešelji isključenjem iz SK i uklanjanjem iz nastavnog procesa na FPN u Sarajevu nisu bila uskraćena njegova egzistencijalna prava, pa čak i činjenica da je premješten na radno mjesto u naučnoj instituciji te da nije ostao bez posla govori da je i dalje ostao uključen u javni život.⁶³ Ovakav postupak komunističkih vlasti u BiH bio je “standardan” *titoistički* represivni postupak koji je partija primjenjivala protiv nepoćudnih intelektualaca. Štaviše, mogao bi se okarakterisati i blagim u poređenju s nekim primjerima iz prošlosti i iz “drugih sredina”, gdje su neki nepoćudni intelektualci ili završavali na suđenjima ili ostajali bez posla.⁶⁴

⁶³ Šešelji je nakon isključenja iz SK, iz razloga «političko-ideološke nepodobnosti za izvođenje nastave» udaljen i iz nastavnog procesa na FPN u Sarajevu te dobio posao u Institutu za društvena istraživanja FPN u Sarajevu. ABiH, CKSKBiH, kut. Kongresni materijal 1981, 1982, 1983, 1984, Informacija o idejnopoličkoj aktivnosti Saveza komunista na Fakultetu političkih nauka “Veljko Vlahović” u Sarajevu, Sarajevo, juli 1982.

⁶⁴ Naprimjer, tokom represije koja je uslijedila nakon gušenja “hrvatskog proljeća” i smjene “liberala”, mnogi intelektualci u Beogradu našli su se na udaru režima: došlo je do otpuštanja, suspenzija na poslu, udaljevanja iz nastavnog procesa na fakultetima, isključenja iz Partije, pa i hapšenja i suđenja. Tako, naprimjer, osam profesora “praksisovaca” Beogradskog univerziteta bilo je suspendovano (Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Svetozar Stojanović, Zagorka Golubović, Miladin Životić, Dragoljub Mićunović, Nebojša Popov i Trivo Inđić); od tzv. “liberala” Kosta Čavoški kažnjen je s pet mjeseci zatvora (uslovno) zbog kritike ustavnih promjena, a kasnije je otpušten s mjesta predavača na Pravnom fakultetu u Beogradu, Stevan Vračar i Danilo Basta su izbačeni iz partije i sedam godina nisu mogli da predaju; Branislava Jojić je dobila “partijski ukor” i odselila

S druge strane, iz samog ponašanja Šešelja, koji je nastavio s kritikom u beogradskoj štampi, da se vidjeti njegova nezainteresiranost za rješavanje spora, štaviše, prkosno nastojanje da produbi postojeći sukob. Motive inadzijskom ponašanju treba tražiti u kompatibilnosti ne samo lične ambicije mladog “opozicionara” i politikantskih ciljeva beogradske kritičke inteligencije već i njihovih ideoloških poriva. Ustavši “hrabro”, u beogradskoj štampi, protiv “dogmatsko-birokratskih” i “panislamističkih” struktura u BiH, Šešelju, kao “žrtvi staljinističkog režima u BiH” širom su se otvorila vrata “beogradske čaršije”. Treba biti jasno da njegova uspješna disidentska karijera u Beogradu, koja se gradila na imidžu “novog srpskog Principa”, ne bi bila moguća da nije, još u svojoj ranoj opozicionoj fazi, imao tako široku podršku u Beogradu, naročito među nacionalističkim krugom beogradske kritičke inteligencije.⁶⁵

Slučaj Kecmanovića, i naročito Šešelja, ilustrativan je u pogledu metoda i ciljeva rada opozicionarskih krugova u Beogradu, tj. nastojanja ovih krugova da najprije animiraju istomišljenike u BiH, a potom da, stimulisanjem njihove disidentske aktivnosti putem svesrdnog zauzimanja za njihove “slučajeve” u javnosti, kroz peticije i pisma podrške te napise u štampi, njihovu borbu protiv otuđenih političkih centara dogmatske i birokratske moći prikažu pravednom i uzvišenom.⁶⁶ S druge strane, primjer rapidne

se u Mostar da tamo predaje (no, tamo u BiH nije se tretirala kao “slučaj iz Beograda”, op. a.). J. Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”, 82–85.

⁶⁵ Šešelj će u vrijeme dok je postajao «slučaj» iz BiH uspostaviti stalne i čvrste veze s utjecajnim krugovima opozicione inteligencije u Beogradu. Tako u ovo vrijeme datiraju njegove veze s “ocem nacije” Ćosićem, kumsko prijateljstvo s Vukom Draškovićem i patronstvo Ljubomira Tadića, zahvaljujući kojem je vanrednim postupkom primljen u Udruženje filozofa Srbije. Pored toga, redovit je učesnik raznih tribina organizovanih od strane opozicionarskih krugova, pa i SK Srbije, te mu se širom otvaraju vrata beogradske štampe, poglavito listova *Književne reči*, *Književnih novina* te *NIN-a*, putem kojih nastavlja borbu protiv “islamskih fundamentalista” u “povampirenoj orijentalnoj satrapiji”. Lijep retrospektivni osvrt na ulogu beogradske čaršije i posebno beogradske kritičke inteligencije u “inžinjeringu i odrastanju demona” dao je Slobodan Inić, nekadašnji član SKS, bliski prijatelj i saradnik Ivana Stambolića. S. Inić, *Portreti*, 160–162.

⁶⁶ Još u vrijeme postupka za udaljenje Šešelja iz nastave, beogradski opozicionarski krugovi nastojali su pritiskom u javnosti, putem medija ili cirkularnih pisama i peticija, uticati na ishod odluke Naučno-nastavnog vijeća FPN-a u Sarajevu. Tako su u martu 1982. na adresu CKSKBiH i Fakulteta političkih nauka u Sarajevu upućene peticije s potpisima 41 beogradskog intelektualca koji su stali u odbranu Šešelja protestujući zbog “upotrebe nasilja tamo gde se u prosvetnom i

idejne konverzije Šešelja, od primjernog marksiste – kakav je bio još u jesen 1980. – do beskompromisnog opozicionara i “demokratskog nacionaliste” krajem 1981, može poslužiti kao paradigma “izdaje inteligencije”.

Također, smatram da ništa nije tako jasno ogolilo pseudodemokratsku prirodu beogradske kritičke inteligencije kao ova brza konverzija “mladog i slobodoljubivog intelektualca”, odnosno instrumentalizacija i eksploatacija “njegovog slučaja” kroz pristrasan i senzacionalistički tretman u beogradskoj štampi.

Slučaj je stvoren tako što je Šešelj svojim tekstovima u beogradskoj štampi, tokom jeseni 1981, izazvao seriju napisa, reagovanja i polemika, koji su, većim ili manjim intenzitetom, tokom 1981–1983. punile stranice beogradske, tj. jugoslavenske štampe. U beogradskoj štampi, koja je pružila bezrezervnu podršku Šešelju, kao “novom slučaju iz BiH” i “mladom intelektualcu – žrtvi dogmatske i panislamističke manije” – stvarao se utisak da su odnosi u SK BiH birokratizirani, da se grupa moćnika unutar njega nametnula i manipuliše njime, štiteći svoje pozicije i interese do te mjere da se istina guši, onemogućava javna i kritička riječ i svaka demokratska rasprava. Istovremeno su se u vezu s panislamističkim nastojanjem, staljinizmom i atmosferom mračnjaštva “tamnog vilajeta” dovodili funkcioneri i intelektualci iz BiH bošnjačke nacionalnosti, kao i cjelokupni partijski establišment te republike.

Šešelj je panislamističku aferu u SK BiH obznanio *urbi et orbi* u tekstu pod nazivom “Univerzalne teorije i njihovi sljedbenici”, objavljenom u *Književnoj reči* od 25. oktobra 1981, u kojem je otvoreno optužio Atifa

civiliziranom svetu upotrebljavaju samo naučni i idejni argumenti”, a njegova se krivica “sastoji u tome što je javno kritikovao gledišta i stavove nekoliko ličnosti koje, sudeći po daljem toku stvari, izgleda da uživaju izuzetnu zaštitu nekih funkcionera Saveza komunista BiH”. U potpisu, između ostalog, stoje sljedeća imena: Dobrica Ćosić, Meša Selimović, Zagorka Golubović, Nebojša Popov, Ljubomir Tadić, Kosta Čavoški, Srđa Popović, Božidar Jakšić, Vojislav Lubarda, Mihajlo Marković, Antonije Isaković, Predrag Palavestra, Lazar Trifunović, Mílovan Danojlić, Vasilije Krestić, Tanasije Mladanović, Mile Žegarac, Miroslav Pantić, Dimitrije Bogdanović, Dejan Medaković, Vojislav J. Đurić i dr. Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine (dalje: AFBiH), Fond: Mikulić Branko (dalje: MB), kut. 28, sign. 50/VI/1982, 51–56.

Purivatru i Hasana Sušića, profesore FPN-a u Sarajevu, za zalaganje za panislamizam pod krinkom marksizma. Pitajući se u tekstu otkud to da baš njih dvojica odu na međunarodni simpozij o idejama Muamera Gadafija iz *Zelene knjige* – održan na autonomnom univerzitetu u Madridu od 1. do 4. decembra 1980, Šešelj je naveo da je “očigledno riječ o ljudima koji su samo osjetili emocionalnu potrebu da se priključe ‘naučnicima’ čiji je glavni cilj da uz pomoć petrodolara jedan površan politički koncept, zasnovan na islamskoj verskoj isključivosti, uzdignu na nivo univerzalne teorije”. Šešelj je navodne dokaze postojanja panislamizma kod ove dvojice profesora našao u tekstu Atifa Purivatre “Libijska zelena knjiga”, objavljenom u reviji *Odjek* (br. 1/1981) i jednom “neobjavljenom tekstu dr. Sušića”. Štaviše, u djelovanju ove dvojice Šešelj je vidio kontinuitet “nekih ne tako davno” izraženih idejnih strujanja panislamizma:

“Purivatra predstavlja samo nastavak i nadopunu saopštenja s kojim se proslavio dr Muhamed Filipović na međunarodnom seminaru ‘Socijalizam u svetu’ u Cavtatu 1979., saopštenje je pod naslovom ‘Karakter savremenog socijalizma i pitanje subjektivnog faktora’ objavljeno u časopisu ‘Socijalizam u svetu’ broj 20/1980./, pokušavajući, na njemu svojstven način da afirmiše (...) ulogu islama u revolucionarnim previranjima i izgradnji socijalističkog društva. Očigledno je da su i istupi dr Muhameda Filipovića i istupi dr Atifa Purivatre i dr Hasana Sušića izrazi jedne tendencije koja realno postoji u našoj društvenoj misli, ma koliko njen društveni uticaj bio ograničen i marginalan, koja prikriveno i pod plaštom marksizma nastoji pribaviti oreol legalnosti i revolucionarnosti određenoj, već u osnovi reakcionarnoj ideologiji, zasnovanoj na panislamizmu, a u posljednje vrijeme i veoma agresivnoj u pojedinim zemljama. Nosioci te tendencije u našim uslovima povremeno otkrivaju svoje lice, ukazuju široj društvenoj javnosti svoje prisustvo i stavljaju joj do znanja da mora i na njih računati, a u periodima između dva istupa s takvih pozicija gotovo da se takmiče u verbalnom i deklarativnom opredjeljivanju za socijalističko samoupravljanje, zaklinjanje u vjer-

nost programskoj platformi i politici Saveza komunista Jugoslavije, u baratanju apologetskim tiradama i politikantskim frazama. Hasan Sušić je ovog puta bio dovoljno oprezan da našoj javnosti ne prezentira vlastito saopštenje, ali je za očekivati da će poslije jednog perioda mirovanja opet u nekoj sličnoj situaciji izbiti na vidjelo njegova prava ideološka orijentacija.”⁶⁷

Neposredno nakon prvih reakcija iz BiH na njegov napis, Šešelj u novom tekstu “Osvetnički pohod sljedbenika ‘Univerzalne teorije’”, objavljenom u *Književnoj reči* od 25. novembra 1981, optužuje bošnjačke kadrove u SK BiH za podstrekavanje panislamizma: “Ispostavilo se da mojim napisom nisu bili pogođeni samo dr Atif Purivatra, dr Hasan Sušić i dr Muhamed Filipović, nego i izvjesni nosioci odgovornih političkih funkcija u gradu Sarajevu i SR BiH pod čijim su patronatom ovi prvi djelovali”. Dalje u tekstu, svoj, kao i slučaj Nenada Kecmanovića, predstavlja kao ordinirani slučaj presije dogmatsko-birokratskih struktura radi diskreditovanja i onemogućavanja njihove publicističke djelatnosti u beogradskoj štampi. Presije, čiji su nosioci i inspiratori neki funkcioneri SK BiH, predvođeni Hamdijom Pozdercem, Arifom Tanovićem, Atifom Purivatrom, Omerom Ibrahimagićem, Hasanom Sušićem, Nijazom Durakovićem, Šefkom Mededovićem, Stojanom Tomićem i Ivicom Miličevićem. Sve spomenute naziva “pripadnicima jednog tipičnog birokratizovanog centra otuđene političke moći koji već godinama objektivno egzistira i dominira Fakultetom (...) u paničnom strahu za održavanje vlastitih lokalističkih i etastičkih ambicija, te ideje o federalizaciji SK na jugoslovenskom nivou, uz istovremeno zadržavanje organizacionih principa demokratskog centralizma zaključno s nivoom republike, i to njihove krajnje birokratizovane verzije”.⁶⁸

Uz etikete o panislamizmu, birokratsko-dogmatskim strukturama i otuđenim centrima moći u SR BiH, Šešelj ovdje imputira bosanskohercegovačkom rukovodstvu i tendencije ka federalizaciji Partije te ovjekovječenje

⁶⁷ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/I/1982, 7–14.

⁶⁸ *Isto*, 20–34.

etatističkih procesa. Da bi se shvatile ove optužbe, njihova težina, pa i kuda su vodile, treba znati da je antibirokratska i antietatistička retorika, inače konstantno prisutna u jugoslavenskom političkom vokabularu, naročito dominantna s početka 1980-ih, i to naročito unutar srbijanskog rukovodstva.⁶⁹

U tekstu “Praktične reperkusije jedne kritike”, objavljenom u *Dugi* od 21. novembra 1981, Šešelj – nadovezujući se na tekst Dragana Biskupovića “Tuđe perje”, objavljen također u *Dugi*, u kojem je knjiga Brane Miljuša *Nesvrstanost socijalističke Jugoslavije*, Oslobođenje, Sarajevo, 1977, prokazana kao plagijat – navodi kako je, zatraživši od Nastavno-naučnog vijeća Fakulteta političkih nauka u Sarajevu 14. oktobra 1981. da se na Fakultetu otvori postupak za oduzimanje magisterija Brani Miljušu, na sebe navukao gnjev birokratiziranih i dogmatskih kružoka, imenujući Hamdiju Pozderca, Omera Ibrahimagića i Arifa Tanovića kao glavne eksponente “primitivne sredine”, kakvom naziva Sarajevo, koji su cijeli skandal pokušali zataškati jer je toj knjizi Pozderac bio recenzent:

“Može na prvi pogled izgledati i nerazumljiva i zaprepašujuća činjenica da su tako značajne političke strukture na sebe preuzele rizik stajući u odbranu čovjeka koji je počinio krivično djelo prikazujući dijelove tuđeg intelektualnog produkta svojim. Međutim kad se uzme u ruke Miljuševa knjiga i vidi da je jedan od recenzenata prof. Hamdija Pozderac, inače član Predsjedništva CKSK Jugoslavije, mnoge stvari postaju jasnije.”⁷⁰

U tri spomenuta Šešeljeva teksta, objavljena u periodu od mjesec dana u beogradskoj štampi, mogu se naći optužbe za podsticanje *panislamizma* u krugu CK SKBiH, teze o otuđenim centrima *birokratsko-etatističke* moći, *dogmatskim* i nedemokratskim strukturama, tendencijama u SK BiH

⁶⁹ U vezi s navodima o etatizmu i birokratizmu (tehnobirokratizmu) u BiH, značajniji su bili istupi Nenada Kecmanovića no, s obzirom na to da oni tematski pripadaju građenju percepcije BiH kao etatističko-birokratske sredine, njih smo izostavili iz ovog pregleda.

⁷⁰ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/I/1982, 15–19.

ka *federalizaciji* Partije, čija se istinitost u beogradskoj štampi dokazivala upornim i stalnim ponavljanjem Šešeljevih tvrdnji uz difamaciju svakog ko se iole kritički osvrnuo na njegovo pisanje.

Tako novinar Dragan Biskupović, u *Mladosti* od 14. decembra 1981, u tekstu “Dva ‘greha’ jednog Šešelja”, demaskira “urotnike i političke diskvalifikatore” koji staljinističkim metodama, zarad grupnosvojinskih i ličnih, a pod igidom državnih interesa, guše intelektualnu slobodu:

“Zamereno mu je što saraduje i svoje stavove iznosi (kao da se radi o tuđim listovima) u beogradskoj štampi, oklevetan je za razbijački napad na Bosnu i Hercegovinu (zar je toliko jak) njene političke institucije i pojedince. (...) Šešelj je demantovao Ibrahimagića i istakao je da se o Miljuševoj knjizi javno ne govori jedino što je on politički profesionalac i što je jedan od recenzenata plagirane knjige profesor Hamdija Pozderac. (...) prozvani autori izabrali su najgori način političke diskvalifikacije. Na raspravi na Marksističkom centru u Sarajevu Šešelju je pripisano da je ‘izvršio grub nacionalistički napad na kulturne prilike u BiH’ (...) i osam angažovanih intelektualaca Muslimana. Predsedavao je Hamdija Pozderac, uvodno izlaganje je imao Arif Tanović, a glavni diskutant je bio Fuad Muhić (...) sve imena koja je Šešelj ‘zakačio’ u svojim tekstovima.”⁷¹

“Demontažu” ordinirane političke represije nad Šešeljem Biskupović završava slovom o profanisanju uzvišenih ciljeva humanizma i socijalističke demokratije kroz kampanju protiv slobodoljubivog mladog intelektualca tako što mu je prilijepljena etiketa nacionaliste:

“Prilepiti Šešelju etiketu nacionaliste što se u štampi kritički osvrnuo na delovanje osam intelektualaca koji su i muslimani krajnje je besmisleno. To je neprihvatljivo sputavanje demokratskog dijaloga, naročito u višenacionalnoj sredini. Jer, ako budemo gradili takve odnose u kojima će se kritika vršiti samo unutar jedne nacije, kako

⁷¹ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/VI/1982, 13–15.

ćemo onda ostvariti osnovnu tekovinu našeg društva – bratstvo i jedinstvo? Izricanjem ovakve ocene Šešelju, ne znamo da li su učesnici rasprave toga svesni, direktno je potcenjena muslimanska nacija. Kao da nju čine samo osam pomenutih intelektualaca.”⁷²

U tekstu “O Ganimedu i ostalom (II)”, objavljenom u *Svijetu* od 21. decembra 1981, Fuad Muhić, motive bezrezervne podrške beogradske sredine “prepodobnom Vojislavu Šešelju” i njegovoj “gebelovskoj manipulaciji poluistinama” nalazi u odiumu beogradske “opozicione inteligencije” prema nacionalnoj identifikaciji Muslimana. Za Muhića – “bezobrazni, nekulturni, nadobudni i bolesno ambiciozni” – Šešelj je samo sredstvo u rukama “beogradskog podzemlja”:

“No upravo takav čovjek, lišen svih ljudskih obzira, brutalno bezobziran (...) treba političkom podzemlju, i ono ga je zdušno prihvatilo. I u ovom trenutku, u mutnoj sprezi svojih sarajevskih i beogradskih filijala, ono ga podržava i ohrabruje, ono mu suflira, ono mu aplaudira i sugeriše dalje korake u razmahu njegove fantazmagorične mašte.(...) ali kad paranoidni stav pojedinca biva objektiviran kao sumanuta optužba protiv čitave jedne sredine za podršku (da citiram Šešelja) ‘muhamedanskoj’ zavjeri pod okriljem jedne visoke partijske instance, i kad se te nebulozne optužbe dočepa podzemlje kao šlagvorta i preludija za izazivanje nacionalističkih potresa i buđenja davno zapretanih strasti, te kad se nađe bestijalno podmukla redakcija (u ovom slučaju uredništvo ‘Književne reči’) koja će svu ovu paklenu igru zaviti u oblandu ‘slobodnog istraživanja mišljenja’ a zakulisno se kriviti u grimasama manifestofelskog đavoljeg smijeha (...) u ime koga ona u posljednjim brojevima svoje revije postaje glasnogovornik najcrnjeg podzemlja što zdušno podržava intelektualne tipove *a la V.* Šešelj i podriva nacionalno zajedništvo u jednoj sredini kao što je sarajevska i bosanskohercegovačka? Jesu li njeni članovi

uopšte svesni šta znači pristajanje uz optužbu upućenu Gradskom komitetu SK Sarajeva za homeinijevsku podršku nekoj fantazmagoričkoj i bolesno izmišljenoj panislamskoj zavjeri u SR BiH? (...) Neće li se (...) zapitati da li je prevashodni zadatak njenog glasila da iz broja u broj sije nacionalnu mržnju u susjednoj republici, ili je to glasilo osnovano radi plemenitijih svrha?”⁷³

Pritom se Muhić poziva i na “dostojanstvo s kakvim se sarajevska i bosanskohercegovačka javnost obračunala sa manifestacijama bošnjačkog nacionalizma u povodu objavljivanja ‘Parergona’ Derviša Sušića”. Reklo bi se da je evociranje primjera obračuna bošnjačkih komunista s nacionalizmom u svojim redovima dato radi dokazivanja partijske pravovjernosti, što ukazuje na to da je ta njihova nacionalna pravovjernost bila dovedena u pitanje. Primjeri ovakve isforsirane demonstracije ortodoksije i dogmatizma u pitanju politike nacionalnih odnosa mogu se vidjeti, u mnogo jasnijem obliku, tokom 1983, kada se ovo rukovodstvo, tokom obračuna s “nacionalizmom svih boja”, naročito okomi na “muslimanske nacionaliste”.

Prozvana *Književna reč* u broju od 25. decembra 1981. na četiri pune stranice velikog formata donijela je poseban tematski blok posvećen “slučaju Šešelj”. U tekstovima novinara Đorđija Uskokovića “Koncert za udaljke”, Vuka Draškovića “O Partiji društvancu i još ponečemu”, Simona Simonovića “O kozi i rogovima” te kroz redakcijski odgovor *Književne reči* Fuadu Muhiću “Muhiću poslednji put”, uz ponovljene Šešeljeve navode o panislamistima i plagijatorima u Sarajevu, o Bosni i Hercegovini se pisalo tamnovilajetskom retorikom, dok je sam Muhić diskvalifikovan kao “lažov, poltron, staljinista”.⁷⁴ U odbranu Šešelja stali su i listovi *Omladinske novine*, *Književne novine*, *Duga* te *Reporter* u kojem se, u tekstu “Ukinuti Književnu reč”, imputiralo Fuadu Muhiću da se stavio u odbranu muslimanskih nacionalista – Purivatre, Sušića, Filipovića i Durakovića – koji su nekažnjeno

⁷³ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/II/1982, 12–17.

⁷⁴ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/VI/1982, 1–31.

⁷² Isto.

pisali u *Preporodu*.⁷⁵ Skraćenu verziju redakcijskog komentara *Književne reči* prenijele su *Politika* i *Ilustrovana politika*.⁷⁶ Štaviše, *Politika* od 8. maja 1982. donosi članak “Kandže Dobrote” Radivoja Cvetičanina koji, govoreći o protoku panislamističkih ideja na jugoslavenskoj idejnoj sceni i odnosu nekih intelektualnih krugova spram ideja “islamskog socijalizma” i “univerzalne teorije”, navodi da je “bilo i ocena o koketovanju našeg muslimanskog nacionalizma s tom ‘teorijom’”, pri čemu je u kontekst rečenog stavljao Muhameda Filipovića – “filozofa, koji je na poznatoj cavtatskoj tribini marksističke misli Evrope i sveta o nekim aspektima ‘islamskog socijalizma’ govorio ne samo sa razumevanjem nego – isticano je, u Sarajevu, u nekim potonjim kritičkim ocenama njegova istupanja – i sa simpatijama”.⁷⁷

Istovremeno naglašavajući staljinističku hajku na Šešelja izazvanu njegovom stoičkom borbom protiv panislamističkih struktura, sporu se nastojala dati i etnička dimenzija koja je hranila već postojeću famu o izgonu srpskih intelektualaca, i Srba uopšte, iz BiH.⁷⁸ Primjer konstruiranja paralele i poveznice između *novih* i *starih* “slučajeva” iz BiH i indukovanja zaključaka o srpskoj intelektualnoj nepoćudnosti u toj republici, predstavlja intervju Zorana Sekulića s Vojislavom Lubardom, objavljen u časopisu *Ideje* (br. 2 /1982), pod nazivom “Svilen gajtan”. U tom intervjuu Lubarda, kao veteran u borbi protiv panislamističkih tendencija u BiH, objašnjava koherenciju njegovog i Šešeljevog slučaja “konvencijom”

⁷⁵ *Isto*, 4–48.

⁷⁶ *Isto*, 5.

⁷⁷ *Isto*, 49–51.

⁷⁸ U jednoj analizi Predsjedništva CKSKBiH o “kleronacionalističkoj djelatnosti” u BiH iz septembra 1982. navodi se da se aktivnosti Srpske pravoslavne crkve za “spas srpstva i pravoslavlja” na Kosovu reflektuju i u “našoj republici, što se najočitije potvrđuje u pokušaju prikupljanja podataka o iseljavanju Srba iz SRBiH”. U istoj analizi se dalje navodi: “Po nekim istupima visokih predstavnika Srpske pravoslavne crkve u SRBiH ispada da je ova vjerska zajednica neravnopravna, posebno u odnosu na Katoličku crkvu i Islamsku zajednicu za što se raznim insinucijama otvoreno osuđuje društvo i poziva u pomoć srpska nacija, tradicija i uspjesi Srpske pravoslavne crkve iz ranijih perioda.” ABiH, CKSKBiH, kut. Kongresni materijal 1981, 1982, 1983, 1984, Informacija o nekim aspektima klerikalističkih i kleronacionalističkih ponašanja i pojava na području SRBiH, Sarajevo, septembar 1982.

– prešutnim sporazumom – bošnjačkih političkih elita s muslimanskim fundamentalizmom:

“Radi se o praksi koja ima dublje korijene. Riječ je o nasrtaju ideologije velikomuslimanstva koja ima dva smjera: prvi ide za tim da se (...) dokaže pravo takozvanih ‘starinaca’ da kao isključivi nosioci ‘autohtonosti’ upravljaju društvenim životom, kulturom i stvaralaštvom, da budu mjera i kapa svega što se stvara u BiH. To je ‘Duh’ Muhameda Filipovića o kojem sam, takođe, već govorio, duh koji javno ili prikriveno prihvataju i neki drugi ‘marksisti’. Drugi, zaka-muflirani, ali dovoljno prepoznatljiv smjer ove nacionalističke družbe ide za tim da polako i tiho proturi panislamske ideje i ajatolizam, da zapravo stvori neku našu smještu marksizma i islamske ideologije. Šešelj je u više tekstova razobličio neke od nosilaca takvih stremljenja. Pominjem samo dr Atifa Purivatru. Uz njega, ima puno imena i, treba li se čuditi, sve su to, kao i Filipović, istaknuta imena javnog i političkog života, ličnosti koje zauzimaju značajne društvene položaje, mjesta sa kojih mogu nesmetano djelovati.”⁷⁹

Intervju Lubarda završava s tobože zabrinutim pogledom na budućnost međunacionalnih odnosa u BiH i s pozicije zagovornika socijalističkih demokratskih vrijednosti propituje ispravnost kursa nacionalne politike koja se vodi u središnjoj jugoslavenskoj republici te odnos Partije prema “ajatolaštvu” u njoj: “Islamski fundamentalisti su opet, po ko zna koji put, pobijedili, ali da li je to pobjeda i SKJ u ime koga se to radi, pobjeda zajedništva, socijalističke etike, građanskih prava, ravnopravnosti naroda?” Novinar Sekulić u zaključku potcrtava gore spomenutu paralelu kroz paradigmaticnu sudbu pravdoljubivih: “Šešelj je postao žrtveni jarac na isti način kao što je, svojevremeno, žrtvovan (i anatemisan) Lubarda.”⁸⁰

⁷⁹ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/VI/1982, 63–65.

⁸⁰ *Isto*.

Članak Fuada Muhića “Glavni junak tužne priče”, objavljen u *Svijetu* od 31. maja 1982, kao odgovor na intervju Lubarde, više je obračun s “beogradskom čaršijom”, tj. onima čije stavove Lubarda i iznosi. Lubarda je tu referentna tačka, kao i Šešelj, u onoj mjeri koliko su za Muhića indikativni njihovi nastupi i upotreba njih, kao “slučajeva iz BiH”, u službi “beogradskog političkog podzemlja”. Pod terminom “beogradska čaršija” Muhić prvenstveno podrazumijeva beogradsku kritičku inteligenciju čiji politički profil daje kroz tada uobičajene sintagme kojim je režim prokazivao opoziciju – “savez naše ‘nove ljevice’ i njoj srodne ali zakulisno djelujuće beogradske desnice”. No, sintagma “beogradska čaršija” u svom konotativnom značenju podrazumijeva više toga,⁸¹ između ostalog i tradiciju političke malograđanštine s korijenima u “svetoandrejskom liberalizmu” Srbije XIX stoljeća.⁸² Iza konzervativizma političke misli beogradske čaršije i njene tradicionalističke ušančenosti u arhaične meganacionalne ideje, skrivene iza pseudomondijalizma i demagoških parola humanizma i prosvjetiteljstva, po Muhiću, stajao je, kao cilj:

⁸¹ Tomislav Ognjanović u kritičkim esejističkim prikazima destruktivne uloge beogradske opozicione inteligencije obrazlaže sintagmu “beogradske čaršije”. Po njemu ona podrazumijeva paralelni i skriveni centar moći izgrađen od uticajnih intelektualnih ličnosti i krugova koji se nalazio u postojanim i tajnovitim spregama s nosiocima političke moći i u republici i na federalnom nivou institucionalizovan “do te mere da pri njegovom kraju nastupa kao paradržavni politički subjekt koji preuzima inicijativu i pokriva političku elitu u situacijama probnog, ‘preuranjenog’ istrčavanja i usmeravanja procesa”. U jednopartijskom zatvorenom sistemu ovaj “čaršijski subjekt se javnosti predstavljao sa uzvišenim ciljevima, humanizmom, političkim slobodama, zalagao se za protok ideja i prožimanje kultura i vera” i tako ostavljao utisak opozicionog jezgra, no u biti “moć i metod kojima se koristio i koristi nisu bili ni demokratski, ni bezbolni”. Za nas je interesantna Ognjanovićeva tvrdnja da se iz dešavanja i strujanja u “beogradskoj čaršiji”, s obzirom na tradiciju zavjereničkih sprega političke elite i intelektualaca znanu iz srpske historije, uvijek dala izvući slika “političkog raspoloženja u Srbiji i pravac budućih političkih namera”. Tomislav Ognjanović, *Čaršija. Utrina ili Srbija. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji*, 2008, 54–57.

⁸² O tzv. “svetoandrejskim liberalima”, tj. srpskoj nacionalnoj inteligenciji iz vremena romantičarskog nacionalizma 19. stoljeća (i njihovom doprinosu srpskoj političkoj mitologiji kroz liberalizam pod okriljem nacionalizma), kao historijskoj prethodnici srpskim neoromantičarima s kraja XX stoljeća u smislu anahronosti, vidi kod Ljubiša Despotović, “Politički mitovi, nacionalizam, antinacionalizam i demokratija na prostoru bivše Jugoslavije”, u: Darko Gavrilović i dr.: *Mitovi nacionalizma i demokratija*. Novi Sad – Sremska kamenica: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje – Fakultet za evropske pravno-političke studije, 2009, 56–60.

“(…)destrukcija Bosne i Hercegovine kakva danas jeste, razdiranje njenog nacionalnog zajedništva, unošenje opakih smutnji u historijsku misiju SK BiH u njenom povijesnom prostoru i najzad, otvoren poziv intelektualcima srpske nacionalnosti da se, dok je još vremena, uklone iz tog turciziranog ambijenta i potraže spas u matičnoj nacionalnoj jezgri.”⁸³

Lubardin intervju, smatrao je Muhić, ogolio je ružno lice nacionalizma beogradske kritičke inteligencije koje se najjasnije manifestovalo u stavu prema “Muslimanima”:

“Na ovom mjestu Lubarda, zapravo, otkriva lice čaršije u koju je utekao. Ona respektuje Muslimane – intelektualce samo do one tačke u kojoj se oni pojavljuju kao kritičari Muslimanskog nacionalizma. Ali, usudi li se neko od njih progovoriti, makar i uzgredno, o nacionalnom identitetu Muslimana i vlastitom nacionalnom opredjeljenju, on za nju istog trenutka postaje ajatolah, kako je to autoru ovih redova na stranicama ‘Književnih reči’ prije godinu dana spočitao Božidar Jakšić (...) Prezriv stav prema nacionalnom identitetu Muslimana, zavijen plaštom integralističkog ‘jugoslovenstva’, koga se oni nikad nisu ustručavali i koji je na eksplicitan način prošle godine došao do izraza i na stranicama ‘Književne reči’ plastičan je dokaz himbenosti jedne platforme koju su zaogrnuili visokim parolama humanizma, a zapravo nije otišla dalje od obične čaršijske pokvarenosti i njenih politikantskih kalkulacija (...) Šta li bi tek bilo kada bi Lubarda i bulumenta njegovih istomišljenika došli do institucionalne mogućnosti da tu ‘demokratiju’ i ‘humanizam’ doista i provode?”⁸⁴

⁸³ AFBiH, MB, kut. 28, sign. 50/VI/1982, 66.

⁸⁴ *Isto*, 66–76.

Uloga “disidenata” iz Bosne i Hercegovine, Lubarde i Šešelja, za Muhića je paradigmatičan primjer metoda djelovanja beogradske kritičke inteligencije koja takve “slučajeve” stvara i održava živim kako bi ih eksploitala, odnosno instrumentalizirala u političke svrhe:

“Lubarda je uletio u njene ralje, dobro svjestan da će one oko njega još zlokobnije škljocnuti ako se usudi da o njoj progovori pa i jednu kritičku riječ. Pošto mu to, naravno, ni ne pada na pamet, on se u odnosu na nju morao odreći bilo kakve slobode i odmah pristupiti ispunjavanju svih njenih naloga. Prvi se odnosio na prikaz današnje BiH kao povampirenog ‘turskog’ i ‘panislamističkog’ vilajeta u kome intelektualac srpske narodnosti nema više šta da traži već mora da što prije, kao i Lubarda, prebjegne u ‘matično nacionalno jezgro’ ili pak da pogne glavu i zašuti za sva vremena. Lubarda je taj nalog ispunio a da okom nije trepnuo. I u ovom intervjuu, kao i u ‘Anatemi’ Muslimani su za njega bili i ostali ‘Turci’, sa svim onim mračnim asocijacijama što ih u naše savremene prilike želi prizvati ovaj pejorizirani i arhaizirani termin. SK BiH je također ‘turski’. (...) Lansiranjem Lubarde, kao ‘bosanskog velikomučenika’ čaršija u kojoj je našao pribježište također je željela da stvori psihozu u kojoj će svaka kritika njegovog načina mišljenja biti automatski proglašena kao ‘muslimansko-nacionalistička.’”⁸⁵

Po Muhiću, bosanski “disidenti” “beogradsku čaršiju ne zanimaju kao intelektualci ili kao intelektualni ‘vunderkindi’, nego samo u onoj mjeri u kojoj mogu biti njena filijala u bosanskohercegovačkoj sredini.”⁸⁶ A kao nagrada im je, čim srede stvari u Sarajevu, obećan prelazak u Beograd gdje žele “u njihovim uzavrelim ambicijama da budu lideri po svaku cijenu”.

Dakle, u reakcijama iz Bosne i Hercegovine na fenomen negativnog tretmana te republike u beogradskoj informativno-izdavačkoj djelatnosti

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

upravo se potencirala neprincipijelna i manipulatorska kritika nacionalnih odnosa u njoj i na taj način se ovaj segment djelovanja beogradske kritičke inteligencije izdvajao od njihovog ukupnog opozicionog političkog aktivizma. Sa stanovišta CK SKBiH – pojava “knjiga svađalica” – kao što su bile *Nož* i *Politika kao sudbina*, novih “slučajeva iz BiH”, kao i rasprava i polemika o panislamizmu, dogmatizmu u rukovodećim strukturama BiH i uopće nametanje vizije *tamnovilajetske BiH* u beogradsko-izdavačkoj djelatnosti, bili su eklatantni primjeri ponovno oživljenih tendencija ekstremnog srpskog nacionalizma čiji su nosioci nastojali osporiti ravnopravni položaj Bosne i Hercegovine u Federaciji.⁸⁷

Napadi na promociju Bošnjaka u kulturnoj sferi

Kampanja, povedena u beogradskoj štampi, radi “razotkrivanja” sprege bošnjačke inteligencije i političke elite u promovisanju “ajatolaštva u BiH”, nastavila se nesmanjenom žestinom i u drugoj polovini 1982. Ovaj put su na meti napada bila djela bošnjačke kulturne inteligencije, nastala u procesu

⁸⁷ Hamdija Pozderac, na 9. sjednici CK SKBiH, od 25. februara 1983, o tome kaže sljedeće: “Ponovo su oživjele i rasprave o etnogenezi nekih jugoslovenskih naroda, o formiranju posebnih nacionalnih institucija za pripadnike pojedinih naroda u sklopu višenacionalnih sredina i republika. Evidentno je da su prisutne i neke druge teze o pitanjima položaja naroda i narodnosti socijalističkih republika i pokrajina u Jugoslaviji koji su istovetni onima iz vremena tzv. liberalizma i maspoka.” “Sjednica Centralnog komiteta SK BiH. Neprijatelje na vidjelo”, *Borba*, Beograd, 26–27. februar 1983, 4. Iste konstatacije izvlače se iz govora Hamdije Pozderca na V sjednici CK SKJ: “Govoreći zatim o širim aspektima te pojave, posebno o dušebrižništvu za pojedine naše narode i njihove kulture, Pozderac je naglasio da se i danas, često po kriterijima posebnih interesa i istorijskih prava pojedini naši narodi tretiraju za nedržavotvorne, neistorijske skupine koje, kao takve, treba da nestanu, da se iseše ili asimiliraju u druge priznate nacije. Negiranje ili svojtanje tradicije i kulturne sadašnjice pojedinih naroda i narodnosti, naglasio je Pozderac, ide na ruku upravo na ruku onima koji se protive socijalističkom samoupravnom kursu. Onima koji insistiraju na provincijalnosti – i kulturnoj i političkoj – nekih republika i pokrajina i onima koji bi danas te dijelove zemlje željeli vidjeti pod nečijim pokroviteljstvom. A kuda i čemu vodi takvo pokroviteljstvo i slična starateljstva – dobro je poznato iz naše bliže i dalje prošlosti. Jer potpuno je jasno da dezintegracija i svojtanje kulture, kao kulturnog naslijeđa nekih naših naroda i narodnosti, vodi postepenoj društveno-političkoj dezintegraciji samostalnosti i nesmetanog i slobodnog njegovog razvoja u socijalističkoj zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti.” “Peta sednica Centralnog komiteta SKJ. I vreme i snaga – za ofanzivu”, *Borba*, Beograd, 1. mart 1983, 3.

nacionalno-kulturnog preporoda Bošnjaka, pod pokroviteljstvom SK BiH. Predmetom osporavanja od strane Vojislava Šešelja i Pere Šimunovića, na liniji kritike sprege “crveno-zelene koalicije”, postala je knjiga Muhsina Rizvića *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata*, Svjetlost, Sarajevo, 1981.

U tekstu “U cara Trojana kozje uši”, objavljenom u *Danasu* (br. 26 od 17. augusta 1982), Vojislav Šešelj, u okviru jedne od niza polemika koje je vodio s Fuadom Muhićem, proširuje krug prozvanih za muslimanski nacionalizam, navodeći da bi se “slika još mogla upotpuniti primjerima veličanja pojedinih minornih muslimanskih pisaca koji su nedostatak vlastitog talenta obimno ‘nadoknađivali’ potpirivanjem šovinističkih strasti, što moderni interpretatori (i istomišljenici) nazivaju ‘patriotskim osjećanjima.’” Šešeljeve zamjerke impliciraju da Rizvić svjesno zataškava neke činjenice i da prećutkuje podatke o kolaboraciji i aktivnoj saradnji pojedinih muslimanskih književnika sa okupatorom i NDH-ovskim strukturama u toku Drugog svjetskog rata:

“Čak se slavi i književno djelo najvećih ratnih zločinaca kao što su npr. Fehim Spaho, Ademaga Mešić, Mehmed Handžić, Hakija Hadžić, Mustafa Grabčanović, Hamid Dizdar, a to čini (kamo sreće da je izuzetak) ugledni profesor sarajevskog Filozofskog fakulteta dr Muhsin Rizvić. I sam Rizvić je u toku rata intenzivno surađivao u ustaškim listovima i časopisima, pripadao ‘mlado muslimanima’ da bi mu knjiga u izdanju ‘Svjetlosti’ u kojoj upravo falsifikuje istorijske činjenice, prošle godine bila nagrađena.”⁸⁸

Na Šešeljevu kritiku Rizvićeve knjige nadovezao se Pero Šimunović, profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, najprije tekstem “Stare zablude i novi zanosi” (*Književnost*, br. 9/82), a potom i prilogom “Da li su u pitanju samo zanosi ili kako se postaje slučaj” (*Književnost* 3–4/83).

⁸⁸ ABiH, CKSKBiH, kut. Idejni i teorijski rad 1983, Reagovanje na knjigu dr. Muhsina Rizvića “Književnost Bosne i Hercegovine između dva rata” (“Svjetlost”, Sarajevo 1981), Sarajevo, 28. oktobar 1982.

Šimunović, zapravo, slijedi obrazac koji je svojim tekstovima o panislamizmu u Bosni i Hercegovini postavio Vojislav Šešelj.⁸⁹ Za Šimunovića, Rizvić gaji nekritički odnos prema književnom naslijeđu muslimanskih pisaca, baštineći ideje *bošnjaštva* i panislamizma, integrirane u koncepciju *Beharra*. Te reakcionarne, nacionalističke ideologije za Drugog svjetskog rata po Šimunoviću su predstavljale platformu za političku viziju autonomne Bosne i Hercegovine u panislamskoj državi. Viziju koja će, nakon Homeinijeve revolucije, ponovo oživjeti u BiH, u vidu rasprave o “islamskom socijalizmu”. Stoga su Rizvić, kao i Enes Duraković, po Šimunoviću, patili od “sindroma” poznatog kao muslimanski nacionalizam. U svom drugom tekstu “Da li su u pitanju samo zanosi ili kako se postaje slučaj” Šimunović pojašnjava svoju kritiku i genezu ideje muslimanskog panislamizma u BiH, od Bašagića do Filipovića i Rizvića te njegovog “možda još agresivnijeg sljedbenika Enesa Durakovića”, za koje smatra da su nedodirljivi na Filozofskom fakultetu jer iza njih stoji “država”, odnosno CK SKBiH koji namjerno kamuflira izvorišta muslimanskog nacionalizma, samo se verbalno izjašnjavajući za tezu o manje ili više opasnim nacionalizmima, a stvarno prenebregavajući pošast muslimanskog nacionalizma.⁹⁰ Šimunović je navedenom kritikom zapravo htio uputiti na neprincipijelnost politike SK BiH u nacionalnim odnosima i tobožnju pristrasnost u tretiranju pojedinih nacionalizama, tačnije zataškavanje muslimanskog i naglašavanje srpskog nacionalizma. Potonje se naročito potenciralo u beogradskoj štampi.

Već po samom izlasku Šešeljevog teksta uslijedile su žestoke reakcije iz BiH, no polemika se zapravo intenzivira tek poslije objavljivanja prvog navedenog teksta Pere Šimunovića. Iz BiH se ukazivalo na neprincipijelnost očitovanu u kritici samo jednog nacionalizma u nacionalno izmiješanoj

⁸⁹ Š. Filandra uzima Šimunićev tekst kao «obrazac svih budućih osuda navodnog ‘muslimanskog nacionalizma’ i ‘islamskog fundamentalizma’”. No, ipak stvarne zasluge, kako ovdje i pokazujemo, pripadaju Vojislavu Šešelju. Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998, 289 i 298.

⁹⁰ ABiH, CKSKBiH, kut. Idejni i teorijski rad 1983, Reagovanje na knjigu dr. Muhsina Rizvića “Književnost Bosne i Hercegovine između dva rata” (“Svjetlost”, Sarajevo 1981), Sarajevo, 28. oktobar 1982.

sredini, politizaciju književne kritike, nacionalističke motive dvojice autora te na “prave poruke i ciljeve ovakve jedne pisanije koja traje i čak eskalira”, a koja “na koncu ulazi i u ocjenu političkog stanja SR BiH simplificirajući činjenice i izvodeći zaključke o privilegiranim nacionalizmima i povlaštenim nacionalnostima”.⁹¹ U beogradskoj štampi, po istom šablonu kao i u “slučaju” Šešelj, Šimunović se prikazivao kao mučenik koji se bori za književnohistorijsku istinu. Gotovo sinhrono, odmah poslije Šešeljevog napisa u listu *Danas*, *Politika* i *NIN* prenijeli su dijelove njegovog teksta bez komentara, kritičke analize ili osvrta, što se u BiH tumačilo kao “svojevrsan doprinos publicitetu takvih neprihvatljivih stavova koje u ovom slučaju Šešelj zastupa”.⁹² Osvrti su nastavljeni u časopisima *NIN* (od 5. septembra 1982) i *Politika* (od 6. septembra 1982), koja u članku “Šta je istina” objavljuje dijelove Šimunićevog teksta “Stare zablude i novi zanos”. *Politika* od 10. septembra 1982. pod naslovom “Šta nudi nagrađena knjiga” objavljuje pismo čitaoca koji je iznenađen što knjiga, kao Rizvićeva, dobija nagradu “Svjetlosti”.⁹³ Naročito agilni u zauzimanju za Šešelja i Šimunovića i pružanju podrške njihovoj intelektualnoj borbi protiv “verske zatucanosti”, kao općeg “stanja duha i kulture” u Bosni i Hercegovini, javljaju se beogradski novinari Vuk Drašković i Zoran Sekulić napisima u *Studentu*, *Književnim novinama* i *Dugi*, izvlačeći zaključke o ukotvljenosti muslimanskog nacionalizma u kulturno-političkim strukturama BiH.⁹⁴

⁹¹ U nizu reagovanja nalazimo na istupe Branka Mikulića, Ivana Lovrenovića, Branka Tomića i Mile Stojića. ABiH, CKSKBiH, kut. 42, Publikacije Odjeljenja za informiranje, 1982–1985, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi – mart 1983. ABiH, CKSKBiH, kut. Idejni i teorijski rad 1983, Reagovanje na knjigu dr. Muhsina Rizvića “Književnost Bosne i Hercegovine između dva rata” (“Svjetlost”, Sarajevo 1981), Sarajevo, 28. oktobar 1982.

⁹² ABiH, CKSKBiH, kut. Idejni i teorijski rad 1983, Reagovanje na knjigu dr. Muhsina Rizvića “Književnost Bosne i Hercegovine između dva rata” (“Svjetlost”, Sarajevo 1981), Sarajevo, 28. oktobar 1982.

⁹³ *Isto*.

⁹⁴ ABiH, CKSKBiH, kut. 42, Publikacije Odjeljenja za informiranje 1982–1985, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi – mart 1983.

Epilog

Tokom 1983. i 1984. partijske strukture povele su organizovanu kampanju za dokidanje “idejno neprihvatljivih tendencija”, usljed čega je tokom druge polovine 1984. došlo do pada intenziteta negativnih napisa o BiH u beogradskoj informativno-izdavačkoj djelatnosti do mjere da taj fenomen skoro u potpunosti iščezava s medijske scene.

Tzv. “idejna ofanziva” SKJ, formulisana na V i VI sjednici CKSKJ, početkom 1983, trebala je biti sveobuhvatni i jedinstveni partijski odgovor izazovu opozicije, narastanju nacionalizama i podjelama u medijskom prostoru. U BiH, tokom sprovođenja “idejne ofanzive” 1983. godine, došlo je do niza hapšenja i suđenja pojedincima i grupama proskribovanim za “anarholiberalističko”, “nacionalističko” i “kleronacionalističko” djelovanje, u Sarajevu, Tuzli, Zenici, Banja Luci, Duvnu, Ljubuškom, Čapljini, Prozoru, Kladrju, Bihaću, Cazinu, Velikoj Kladaši, Odžaku, Zvorniku, Tesliću, Gradačcu, Bijeljini. Od navedenih, najpoznatiji je sudski proces Aliji Izetbegoviću i grupi “mladomuslimana” optuženim za islamski fundamentalizam.

Zbog nastojanja da se dokaže idejna pravovjernost bošnjačkih kadrova, unutar SK BiH, socijalizmu, najoštriji obračun u toj republici bio je s “islamskim fundamentalistima” kojima su razrezane drakonske zatvorske kazne. Ovaj demonstrativni čin lojalnosti i privrženosti politici i ideologiji *titoizma*, koji je trebao pokazati kako se “pravovjerni” obračunavaju s nacionalizmom u “svom ataru”, neposredno je ukazivao i na kurs koji treba slijediti srbijansko rukovodstvo u obračunu sa “svojim”, srpskim nacionalizmom. Ipak, takva politika razotkrivala je političku slabost bh. rukovodstva i neprincipijelnost koja je zapravo nalijegala na beogradske optužbe i davala legitimitet fantazmagorijama o islamskog fundamentalizmu.

Srbijansko rukovodstvo je svoju “idejnu ofanzivu” ograničilo na sredstva informiranja i izdavačke kuće s ciljem ponovnog uspostavljanja partijskog idejno-političkog primata unutar njih. U nizu časopisa i novina režimske provenijencije došlo je do promjena uređivačke politike i programske rekonceptije listova, npr. u skoro svim *Politikinim* izdanjima, pa i

smjene urednika. U onim listovima koji su s partijskog stanovišta bili proskribirani kao uporišta opozicionih tendencija došlo je i do ukidanja ili zaustavljanja izlaza samih glasila. Tako su npr. *Književne novine*, glasilo Udruženja pisaca Srbije, ugašene na skoro godinu dana.⁹⁵ Pritisци su vršeni i na *Književnu reč* te je, nakon što je smijenjen glavni urednik, ubrzo došlo i do gašenja izdavačke kuće "Zapis",⁹⁶ koja se našla pod udarom jer je štampala kontroverzne knjige kao što su *Sudija, Nož, Slučaj Gojko Đogo – Dokumenti, Anatema, Društvo na planeti zemlji*. U sklopu "idejne diferencijacije" u izdavačkoj kući "Rad", novinar Vuk Drašković raspoređen je na druge poslove koji "nemaju karakter javnog djelovanja" te potom i isključen iz SK.⁹⁷ No, sami nosioci opozicionih aktivnosti i institucije u kojima su djelovali, kao što su Udruženje filozofa Srbije ili Udruženje književnika Srbije, u kojima su komunisti davno izgubili oslonac, a glavnu riječ imali nacionalistički gurui poput Dobrice Ćosića i Ljubomira Tadića su zaobiđeni. Stoga je i zaustavljanje produciranja slike *tamnovilajetske BiH* u 1984. godini bilo samo privremeno i prividno.

Zaključak

Slika *tamnovilajetske BiH* ideološki je konstrukt osmišljen i svrsishodan sa stanovišta ciljeva beogradske opozicione inteligencije, konstrukt koji je proizilazio iz njene ideološke uronjenosti u stereotipne nacional-romantičarske, unitarističke i mitske predstave "davnе Bosne" i nastojanja apliciranja takvih stereotipnih predstava na bosanskohercegovačku društvenu zbilju. Snažan nacionalistički naboj ovih predstava najjasnije je ispoljen kroz fiksacije njihovih osnovnih gradivnih teza o sintetičkoj naciji Musli-

⁹⁵ "Ostavka ili gašenje", NIN, 3. jul 1983, 31.

⁹⁶ ABiH, CKSKBiH, kut. Polemike i reagovanja, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi, april 1983; "Konačna odluka", NIN, 3. jul 1983, 32.

⁹⁷ ABiH, CKSKBiH, kut. Kongresni materijal 1981, 1982, 1983, 1984, Magnetofonski snimak (autorizovane diskusije) sa zajedničke sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta SK BiH i Predsjedništva SRBiH, Sarajevo, 22. 1. 1983; ABiH, CKSKBiH, kut. Polemike i reagovanja, Polemike, reagovanja, tendencije u štampi, april 1983; "Umesto ujedinjenja – podjeljenost", Borba, 20. april 1983, 3.

mana, izmišljotini komunista, o historijski nelojalnom narodu, od *poturica* do *kvislinga* i ustaša, puzećoj opasnosti od muslimanskog nacionalizma, panislamizma u BiH te njegovom protežiranju i instruiranju od strane samih bošnjačkih kadrova u SK BiH. Pritom su poricanje, dehumanizacija i prokazivanje bile česte tehnike difamacije kojima se osporavao nacionalni identitet Bošnjaka ili doводio u pitanje legitimitet politike koja je nosila njihovu nacionalnu afirmaciju. Neodvojiv dio fantastičnih optužbi na račun SK BiH bile su i teze o izgonu srpskih intelektualaca iz "turciziranog ambijenta". Bit ove kritike je bila da se dokaže neprincipijelnost u vođenju politike nacionalnih odnosa u BiH, njena cjelokupna naučna i historijska neutemeljenost i, shodno toj liniji kompromitacije, ukaže na nužnost preispitivanja njenog kursa. Pokretanje pitanja etnogeneze Bošnjaka na kulturološkom i empirijskom planu govori o pravcu željenog kursa takve revizije nacionalnih odnosa. Ova težnja za revizijom politike nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini neodvojiva je od težnje beogradske kritičke inteligencije za preispitivanjem cjelokupne nacionalne srpske politike. Navedeno nastojanje izraženo je najprije kroz propitivanje i, naposljetku, odbacivanje *jugoslovenstva, zajedništva, jedinstva* te kroz usvajanje srpskog ekskluzivističkog nacionalizma kao nove paradigme. Neprincipijelna kritika nacionalne politike i nacionalnih odnosa u BiH, kao indikator kataklizmičnog zaokreta dijela srpske kulturne inteligencije *udesno*, ukazuje na etnokratizam pod okriljem liberalizma kao ne jedinu, ali itekako prisutnu konstantu političkog aktivizma beogradske kritičke inteligencije s početka 1980-ih.

Reagovanja iz BiH na analizirane napise beogradskih medija i beogradske kritičke inteligencije identifikuju tendenciozno i politikantsko tretiranje nacionalnog pitanja kao "neurološku tačku" oko koje se gradi narativ o disfunkcionalnosti bosanskohercegovačkog društva. U isto vrijeme, prokazivanjem nacionalizma beogradske kritičke inteligencije kao "sive eminencije" i "političkog podzemlja", osluškivalo se šire stanje duhova u "beogradskoj čaršiji", tj. nastojale razaznati nakane srbijanskog rukovodstva, koje u ovom periodu zagovara reformatorski kurs u društveno-političkom sistemu te se javlja kao glavni propagator dalje "socijalističke" demokratizacije društva.

Izvori i literatura

Izvori

Arhiv

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Centralnog komiteta Saveza komunističke Bosne i Hercegovine – 1981–1983.
- Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Fond: Mikulić Branko – 1982.

Novine

- *Borba*, Beograd – 1981–1983.
- *Književna reč*, Beograd – 1980.
- *Komunist*, Beograd – 1980.
- *NIN*, Beograd – 1982–1983.
- *Oslobođenje*, Sarajevo – 1983.

Literatura

Knjige

- Anđelić, Neven: *Bosna i Hercegovina između Tita i rata*. Beograd: Samizdat B92, 2005.
- Biserko, Sonja: *Kovanje antijugoslovenske zavere (I)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Biserko, Sonja: *Yugoslavia's Implosion. The Fatal Attraction of Serbian Nationalism*. Belgrade: The Norwegian Helsinki Committee, 2012.
- Cigar, Norman: *Genocid u Bosni. Politika "etničkog čišćenja"*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998.
- Ćimić, Esad: *Politika kao sudbina. Prilog fenomenologiji političkog stradanja*. Beograd: NIRO "Mladost", 1982.

- Dizdarević, Raif: *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije – Svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost, 2000.
- Donia, Robert J.: *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.
- Dragović-Soso, Jasna: "Spasioci nacije". *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd: Edicija Reč, 2004.
- Džaja, Srećko M.: *Politička realnost jugoslavenstva*. Sarajevo – Zagreb: Svjetlo riječi, 2004.
- Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- Inić, Slobodan: *Portreti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001.
- Kamberović, Husnija: *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za historiju, 2011.
- Kuljić, Todor: *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Lubarda, Vojislav: *Preobraženje*. Zagreb: Naprijed, 1979.
- Lubarda, Vojislav: *Anatema*. Beograd: Zapis, 1982.
- Milosavljević, Olivera: *U tradiciji nacionalizma, ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Ognjanović, Tomislav: *Čaršija. Utrina ili Srbija*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.
- Popović, Srđa M.: *Posljednja instanca, Knjiga 1*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.
- Sarač-Rujanac, Dženita: *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012.
- Sells, Michael Anthony: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*. University of California Press, 1998.
- Uzelac, Milan: *Ono malo istine*. London – Sarajevo: Bosanska pošta AS, 2005.

Članci

- Bajić, Vojislav: “Karakteristike robne razmjene sa inostranstvom”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 303–320.
- Bošnjović, Ilija: “Etnička stabilnost i razvoj stanovništva BiH (1948–1991)”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 277–288.
- Budding, Audry Helfant: “Srpski nacionalizam u XX veku”, u: *Milošević vs Jugoslavija*. (ur. Sonja Biserko), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004, 41–127.
- Čećež, Momir: “Razvoj BiH 1945–1980.”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 235–272.
- Despotović, Ljubiša: “Politički mitovi, nacionalizam, antinacionalizam i demokratija na prostoru bivše Jugoslavije”, u: Darko Gavrilović i dr.: *Mitovi nacionalizma i demokratija*. Novi Sad – Sremska kamenica: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje – Fakultet za evropske pravno-političke studije, 2009, 49–78.
- Duraković, Nijaz: “Križa u SKJ kao uvod u raspad Jugoslavije”, u: *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, Sarajevo 23. i 24. novembar 2007*. (ur. Muhamed Filipović), Posebna izdanja, knj. 124, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, Sarajevo: ANUBiH, 2007, 109–124.
- Goldstein, Ivo: “Jugoslavija u šezdesetim godinama 20. stoljeća – dileme i rješenja (s posebnim osvrtom na Hrvatsku)”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju 2009, 39–58.
- Grandits, Hannes: “Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: perspektive odozgo i

- odozdo”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju 2009, 15–38.
- Kamberović, Husnija: “Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih godina 20. stoljeća”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 201–223.
- Kamberović, Husnija: “Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju 2009, 59–81.
- Kamberović, Husnija: “Povodom sedamdeset godina od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 12: 11–16.
- Lučić, Iva: “Stavovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije o nacionalnom identitetu bosanskih Muslimana/Bošnjaka. Između afirmacije, negacije i konfesionalne artikulacije”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju 2009, 97–115.
- Malešević, Siniša: “Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama”, *Reč. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, Beograd, 2003, 70/16: 33–51.
- Matić, Božidar: “Konkurentna sposobnost privrede BiH u 80-im godinama”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 289–302.
- Milišić, Senija: “Nastanak i razvoj visokoškolskih i naučnih ustanova u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata”, u: *Tito i Bosna i Hercegovina. Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18. novembar 2006. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društva Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 325–334.

- Pejanović, Mirko: “Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Daytonskog sporazuma – kontinuitet izgradnje državnosti u XX stoljeću”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 12: 27–48.
- Pelesić, Muhidin: “Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, 29: 367–404.
- Perović, Latinka: *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Petrović, Vladimir: “(Ne)legitimni revizionizam: Pravo i (pseudo)istoriografske revizije na Zapadu i Istoku”, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova*. (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2007, 21–42.
- Veladžić, Sabina: “Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća. ‘Stvaranje preduslova’ za tronacionalnu dezintegraciju”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 7: 201–229.

Internetski izvori

- Dimitrijević, Nenad: “Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti”, *Peščanik*, 29. 7. 2009. <https://pescanik.net/reci-i-smrt/>. (23. oktobra 2013)

DISSEMINATION OF THE IMAGE OF DARK-PROVINCE OF BIH IN BELGRADE PUBLISHING AND NEWSPAPERS INDUSTRY IN THE EARLY 1980S.

Summary

The image of the dark province of BiH was a nationalist construct, conceived by Belgrade's opposition intelligentsia, derived from ideological immersion in stereotypical national-romanticism, unitarism, the mythical description of “ancient Bosnia” and was used as a very useful tool in achieving their goals by applying such stereotypical images to reality BiH at that time. The strong nationalistic charge of these images, in its basic constructive theses, was most clearly expressed through the obsession on the nationality of Bosniaks (Muslims), as the fabrication of the Communists, the historically disloyal nation, from converts to Quisling and Ustashas, the dormant danger of Muslim nationalism, pan-Islamism in BiH, and the protection and instruction of such nationalism by the Bosniak communist cadres themselves in BiH Communist Party. In doing so, denial, dehumanization, and denunciation were common defamation techniques that challenged the national identity of Bosniaks or questioned the legitimacy of the policies that stand for their national affirmation. Integral parts of the fantastic allegations against BiH Communist Party were the theses on the expulsion of Serbian intellectuals from the “Turkish environment”. The point of this critique was to prove the unprincipled conduct of national relations policy in BiH, its entire scientific and historical unfoundedness, and further down to this line of discredit, to emphasize the need to review such policy. Questioning of the ethno-genesis of Bosniaks at cultural and empirical level voices the direction of the desired course of such revision of national relations policy. This tendency (to revise the politics of national relations in Bosnia and Herzegovina) is inseparable from the aspiration of Belgrade's critical intelligentsia to re-examine the entire national Serbian

policy. This endeavor was first expressed through questioning and finally rejecting Yugoslavism, communion, unity, and finally through the adoption of Serbian exclusivist nationalism as a new paradigm. Corrupt critique of national politics and national relations in BiH is an indicator of the cataclysmic turn of Serbian cultural intelligence to the right and points to ethnocratism under the guise of liberalism as a constant in political activism of Belgrade's critical intelligence since the early 1980s.

Responses from BiH to the analyzed inscriptions of Belgrade media and Belgrade's critical intelligentsia recognised tendentious and politicized treatment of the national issue as a "neurological point" around which a narrative about the dysfunctionality of BiH society was being built. At the same time, by declaring the nationalism of Belgrade's critical intelligentsia as a "gray eminence" and "political underworld," the broader state of the minds in Belgrade was listened, i.e. efforts were made to discern the intentions of the Serbian leadership which in this period advocated a reform course in the socio-political system and emerged as the main propagator of further "socialist" democratization of society.